

ELS BANHS DE LES: UN ESTABLIMENT TERMAL DE LA VAL D'ARAN AL SEGLE XIX

Resum

Aquesta comunicació és una primera aproximació a la història dels Banhs Termals de Les al segle XIX. El treball de recerca s'ha basat en fonts documentals molt diverses: fons arxivístics, d'origen municipal (llibres d'actes de l'Ajuntament de Les), notariais (protocols dels notaris aranesos de l'època) i administratius (Registre d'Hipoteques de Vielha). També fonts bibliogràfiques (descripcions de viatgers, excursionistes, científics o enginyers) i alhora fonts gràfiques (gravats del segle XIX i imatges fotogràfiques del tombant de segle). Tot i la dispersió i les llacunes documentals, es pot establir una mínima cronologia i es poden descriure les característiques i l'evolució de l'establiment termal.

L'objectiu és, en primer lloc, analitzar com es va organitzar la gestió i l'explotació dels Banhs, a través de les societats comercials que es formaren, i quina va ser la participació que hi van tenir el municipi i els veïns de Les. En segon lloc, es vol esbrinar com afectà la presència d'aquest establiment al desenvolupament econòmic del poble, gràcies a les noves activitats que s'hi generaren. Per últim, també té l'objectiu de conèixer la incidència social que va suposar l'afluència de les nombroses persones, bàsicament d'origen francès, que freqüentaven els Banhs, tant pel seu vessant terapèutic com per les possibilitats d'oci i esbarjo que s'hi desenvoluparen.

Paraules clau: balnearis, banys termals, establiments termals, aigües minerals, Val d'Aran, Les (Val d'Aran), Pirineus, aspectes socials.

**M. Àngels Sanllehy
i Sabi**

Institut d'Estudis
Aranesi
Secció d'Istòria

Abstract: *The Banhs of Les: a thermal establishment of the Aran valley in the 19th century.*

This paper is the initial approximation to the history of the Banhs Termals of Les in the 19th century. The research has been based on very different documentary sources: archivist sources, of municipal origins (books of minutes of the town hall of Les); legal sources (protocols of the Aranese solicitors of that time); and administrative ones (Registre d'Hipoteques – Register of Mortgages – of Vielha). Also, bibliographical sources (descriptions of sources, hikers, scientists or engineers) and graphic sources (engravings of the 19th century and photographic images of the end of the century). Despite the lack of documentation, we can establish a minimum chronology and we can describe the characteristics and evolution of the thermal establishment.

The aim is, first of all, to analyse how the management and exploitation of the Banhs, through commercial societies, were organised, and what the participation of the town and neighbours was. Secondly, we would like to find out how the presence of this establishment affected the economic development of the town, thanks to the new activities generated. Finally, we would like to know the social incidence that the influx of so many people who frequented the Banhs had. These people, basically, were from France and visited them both for their therapeutic aspect and for the possibilities of leisure and recreation which were developed there.

Key words: spas, thermal baths, thermal establishments, mineral waters, Aran Valley, Les (Aran Valley), Pyrenees, social aspects.

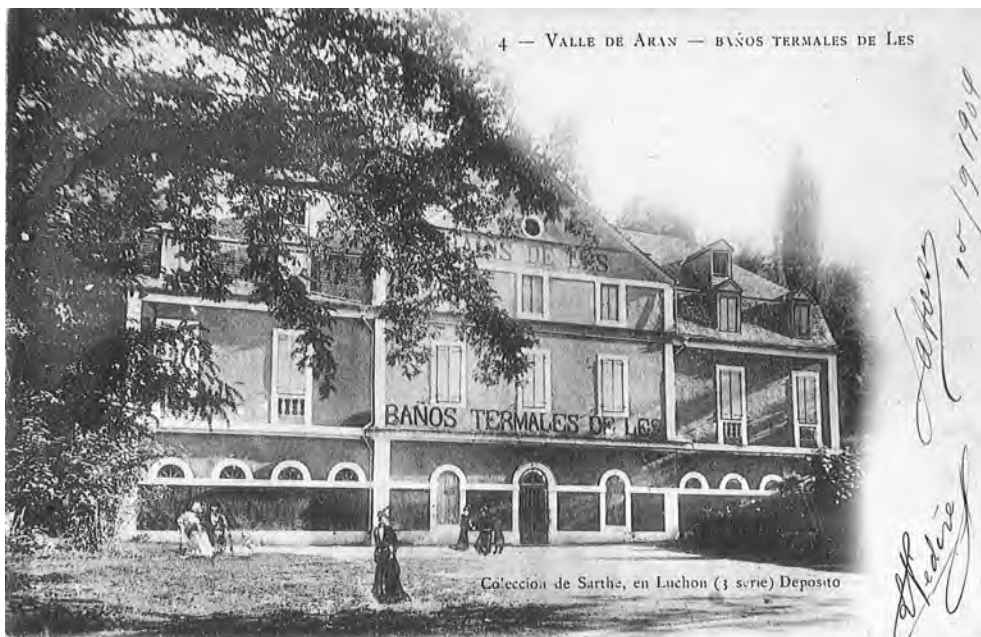
Nous sommes dans un village espagnol, mal bâti, séparé en deux par la Garonne. Ce village, appelé Lés, n'aurait aucune importance sans un modeste établissement d'eaux thermales sulfureuses qu'il possède sur la rive droite du fleuve, où quelques familles des localités voisines viennent chercher tous les ans la santé, le repos et les agréments de la solitude.

Raymond de Taripé¹

Amb aquestes paraules tan poc afalagadores per a la vila de Les —no així per als seus Banhs— comença una novel·la romàntica de caire històric ambientada a la Val d'Aran del segle XIX, amb les lluites entre carlins i liberals com a teló de fons. El cert és que no es pot parlar de Les sense fer-ho dels seus banys termals, i tampoc no es pot parlar del segle XIX aranès sense esmentar el termalisme.² Cal remarcar que allò que va néixer com un servei de teràpia va esdevenir un recurs turístic. La potenciació d'aquests establiments va unir els serveis mèdics i els turístics,³ especialment en l'època d'or dels balnearis, l'últim quart del segle XIX i inicis del segle XX.⁴ El termalisme de la Val d'Aran ha estat un tema poc estudiat; molts viatgers i molts estudiosos de disciplines científiques i humanístiques s'hi han referit, però cap d'ells no hi ha aprofundit. Presentem ací els primers resultats d'una recerca tot just encetada.

Els Banhs de Les al segle XIX: la seva rehabilitació

Després del seu període d'apogeu a l'època romana, especialment als segles III i IV, els banys termals aranesos, com els de molts altres llocs, van restar en una mena de letargia fins al segle XIX, quan foren rehabilitats. Encara que no hi ha vestigis dels edificis antics, Edward Barry esmenta que els anys 1834 i 1835, en motiu de la reconstrucció recent de l'establiment, es van trobar restes arqueològiques:

Una de les primeres postals que coneixem dels Banhs de Les. L'edifici ja és ampliat i plenament acabat, i les terrasses laterals que s'esmentaven en les descripcions de mitjan segle XIX ja han estat cobertes.

On m'a assuré que ces débris de tuiles, d'amphores et de poteries brunes, avaient été découverts à une grande profondeur, ce qui semblerait indiquer dès cette époque, une difficulté à capter les eaux, à les trouver pures et chaudes au moins.⁵

Es desconeix si aquestes restes es van conservar, però sí que hi ha algunes banyeres força antigues.⁶ Com a resta romana d'excel·lència se citen els altars votius. Múltiples autors els esmenten, entre altres Edward Barry, Maurice Gourdon, Julien Sacaze, Rémy Comet i Juli Soler Santaló.⁷ Segons ells hi havia dos altars dedicats a les nimfes:

NIMPHIS PRO SALVTE LEXEIAE V.S.L.M. [Votum Solvit Libens Merito]
 (A les nimfes per la salut de Lexeia V.S.L.M. [vot lliure en reconeixement d'una mercè rebuda]).
 NIMPHIS IVLIA IORTI·F PVLINA V.S.L.M. [Votum Solvit Libens Merito]
 (A les ninfes Julia Paulina, filla d'Hortus [vot lliure en reconeixement d'una mercè rebuda]).

I un tercer altar dedicat al déu de les aigües:

LEXI DEO C. SABI HORT·F
 (Al déu Lex o Lexis Caius Sabinus, fill d'Hortus).

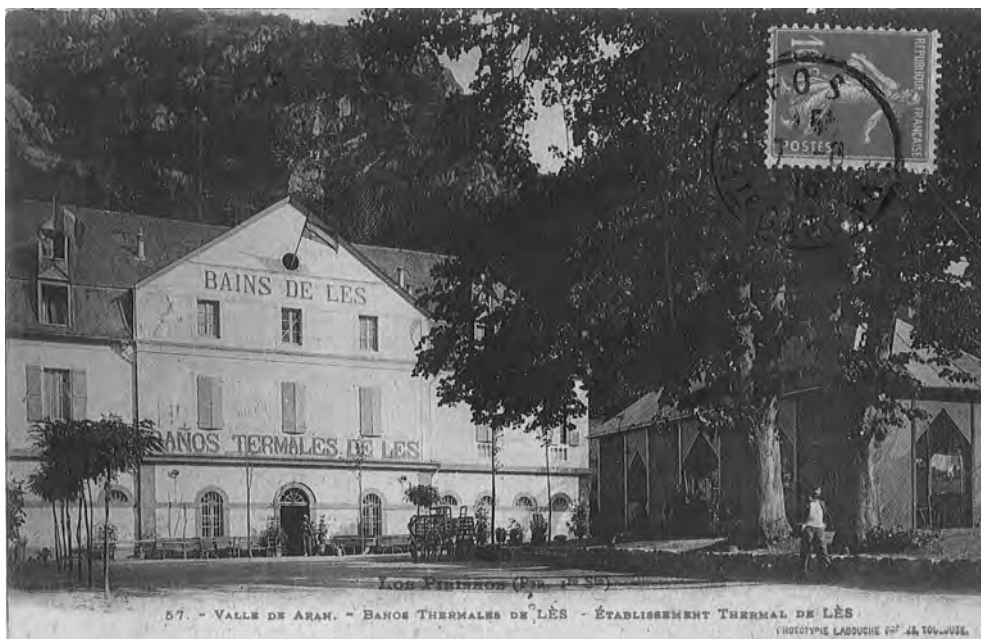
Els altars votius romans de la Val d'Aran procedeixen de les modestes produccions del taller de Sant Beat,⁸ són de decoració simple, i força similars als de moltes valls de la conca superior de la Garona.⁹ Tanmateix, cal remarcar que entre els altars trobats als termes d'Arties, Aubert, Escunhau, Casau, Gessa i Les,¹⁰ precisament els tres d'aquest últim poble són els que han estat qualificats de falsos, perquè la forma dels dedicants no concorda amb la norma que regia a la zona, i a més a més els traços d'algunes lletres no coincideixen amb la forma clàssica, encara que el suport podria ser antic. Per això Marc Mayer i Isabel Rodà es pregunten si aquests altars no foren fabricats expressament per dotar Les d'unes restes arqueològiques de les quals mancava, i així donar més prestigi a la baronia:

[...] le rapprochement avec LEXI DEO fait se demander si ces textes ne répondent pas à la volonté de donner à tout prix ses lettres de noblesse à Lés et de glorifier son baron [...]¹¹

L'any 1892, Julien Sacaze, en la seva obra *Inscriptions antiques des Pyrénées* ja assenyalava la falsedat d'aquestes peces.¹² Aquesta «falsificació» es podria emmarcar en els esforços per rehabilitar, revaloritzar i promocionar els Banhs al segle XIX. És a dir, en tota la sèrie d'accions dutes a terme per l'Ajuntament i per la societat arrendatària i explotadora dels Banhs, en la qual cal remarcar que hi participava el baró de Les. El baró és reiteradament esmentat en la diversa documentació relativa als Banhs com a personatge clau. L'any 1841, Lady Chatterton confon l'administrador del baró —M. Badin— amb el mateix baró i afirma que ell havia construït els Banhs i estava construint un hotel.¹³ L'any 1856, Edward Barry qualificava el baró de «fondateur de l'établissement actuel». El cert és que les recerques d'alguns estudiosos, com el mateix Barry,¹⁴ sobre l'origen dels Banhs, no van donar fruit, però la relació de la baronia amb el nou impuls dels Banhs és evident, i fins i tot la mà del baró podia tenir molt a veure amb la «invenció» dels altars votius.

Maurice Gourdon, en la seva obra *À travers l'Aran*, publicada el 1884, descriu a bastament les restes trobades a Les, i confirma, malgrat no haver pogut estudiar-les a fons, la presència d'un assentament¹⁵ i, sobretot, de les peces epigràfiques, i suggereix el possible lligam del lloc amb la via romana que unia Tolosa i Tarbes. L'any 1906, Soler Santaló —parafrasejant Gourdon— donava valor a les restes:

Entre aquests restos epigràfics de monuments dedicats a les ninfes o divinitats de les aigües s'observa un troç d'altar votiu ofert al déu Lex, de la font segurament. Podria ésser aquest l'origen de l'actual nom d'aquesta vila?¹⁶

L'establiment termal de Les acollia molts clients procedents del país veí, com ho demostra la doble denominació de l'establiment. A l'època el lloc de Les era conegut a França amb el topònim de Lès-les-Bains.

Certament, fos quina fos la intenció de les persones que havien elaborat els «nous altars» estava reeixint la imatge d'una vila d'origen romà, fins i tot es jugava amb la toponímia.¹⁷ El cert és que a inicis del segle xx els altars —encara que falsos— seguien al lloc. Rémy Comet deia: «[...] gravée sur un autel de marbre visible encore récemment dans le vestibule de l'établissement actuel de Lès.»¹⁸

Cal fer notar que Comet escrivia l'any 1929, i si bé citava com a font el text de Maurice Gourdon de 1884,¹⁹ en realitat és Julien Sacaze qui afirma que les peces estan situades a l'entrada de l'establiment.²⁰

En el llarg període que va des del segle iv fins al segle xix els Banhs seguiren funcionant, però per a una clientela local, molt menys nombrosa que la dels banys de la veïna vall de la Pica (Luchon).²¹ Tot fent un curiós càlcul comparatiu entre els disset o divuit altars votius trobats en aquella vall i els dos «trobats» a Les, Barry conclou que a l'època romana la proporció de banyistes entre Luchon i Les devia seguir la proporció de sis a un. A l'època moderna probablement es va mantenir el diferencial entre els dos centres —tot sembla indicar que les instal·lacions de Les eren bastant precàries. Coneixem l'estat del termalisme a la Val d'Aran a finals del segle xviii gràcies a les respostes als interrogatoris de Francisco de Zamora, que foren contestats pels rectors dels pobles aranesos entre 1788 i 1789.²²

L'interrogatori general de la vall tractava el tema a la pregunta 93.²³ La resposta A fa una detallada descripció de les aigües termals de Tredòs, amb les seves propietats curatives, basant-se en l'informe del «Dor. en medecina [*sic*] D. Manuel Bergés, médico ordinario de esta villa y su tersón y de los tersones de Puiolo, Artías y Garós». Després d'esmentar els Banhs d'Arties, afegeix: «este como el antecedente son descuidados.» Continua: «Ai también fuente medecinal a corta distancia de la villa de Les que, aunque algunos la han tomado con utilidad, con todo no nos han dado noticia de sus propiedades.» I conclou amb l'esment de la font sulfurosa a la ribera de Sant Joan d'Arròs.²⁴ La resposta B també descriu amb bastant detall les propietats terapèutiques de les aigües de Tredòs, i afirma que són bastant concorregudes, malgrat la precarietat de les instal·lacions:

Las reputan los médicos por muy saludables, por cuia razón concurren a los baños que allí hai bastante gente, y acudirían más si en dichos baños huviese comodidad para habitar, pues sólo hai un poco de cubierto, sin otro adrezo.

Per contra, diu que «no hai concurso» a Arties i a Arròs. Finalment, corrobora que la font de Les era, ja en aquesta època, força concorreguda: «En Les, cerca del lugar hai otra, que es también mui saludable y llegan a beberla muchos.»²⁵

Per altra banda, les respostes de Les i Bausen a la pregunta 68²⁶ de l'interrogatori particular dels pobles, aporten força més informació. A Les es diu:

Una fuente solfúrea que sirve para beber para enfermos, otra de vidrios [*sic*] para el mismo fin, con mediana concurrencia en el atañeo [*sic*] especialmente. No se sabe lo que se ha escrito sobre sus efetos, pero se han experimentados diferentes. Los que son sitios en un prado particular muy cerca del lugar.

I a Bausen:

Y cerca de la villa de Les ay diferentes fuentes minerales y entre aquellas ay una que tiene más nombre y siente mucho al azufre y [acu]den mucha gente para tomar las aguas minerales, otros la ban a boscar con [...]tes instrumentos para tomarla en sus casas, y acuden también muchos franceses y para buscarne spongo las avrán denunciado los de Les.²⁷

El mateix Zamora en el seu viatge a la Val d'Aran, l'octubre de 1788, observava:

A poca distancia del pueblo hay una fuente algo caliente de azufre. Es muy útil, pero tan abandonada que apenas puede llegarse a ella, siendo sumamente fácil el hacer un camino que condujese a ella; es bastante la concurrencia a ella.²⁸

Els Banhs de Les estaven ubicats a l'extrem meridional del poble, a la falda de la muntanya, envoltats de prats i units al nucli urbà per un passeig arbrat.

Segons tots aquests testimonis, malgrat el mal estat del camí, hi havia una nombrosa afluença de persones a les fonts de Les, l'aigua es bevia i no sembla pas que servís per a banys.

Al segle XIX els avenços científics i mèdics van permetre assolir per via del termalisme uns resultats terapèutics prou satisfactoris, i en alguns casos espectaculars. Paral·lelament es potenciava el vessant lúdic i d'esbarjo dels balnearis: aquesta ambivalència —ús terapèutic i ús turístic— és la que va promocionar tots els nuclis d'aigües mineromedicinales, i entre ells els aranesos. Cal tenir en compte que la Val d'Aran tenia a l'entorn centres termals importants, com Banheras de Bigòrra, Saint-Sauveur, anomenat també Sant-Sauvador, i sobretot Luchon, un centre de referència del termalisme pirinenc, que va gaudir de la seva època d'esplendor sobretot a partir de mitjan segle XIX —la remodelació del balneari de Luchon data de 1857. Les termes araneses no podien competir certament amb les de Luchon, però la seva proximitat, lluny de representar una competència deslleial significava un revulsiu, i Les va esdevenir en moltes ocasions visita obligada de les persones que feien la cura a Luchon. És a dir, Luchon, més que prendre públic o clientela als Banhs de Les, n'hi donava.

L'edificació de l'establiment dels Banhs de Les es va dur a terme, probablement, a inicis del segle XIX, a la mateixa època en què es construïren els Banhs d'Arties.²⁹ A Les, l'any

1789 no s'esmentava cap immoble notable, però el 1819, arran de les obres de millora de l'establiment, ja es feia referència a un edifici preexistent. Pascual Madoz afirmava que havien estat construïts el 1834 (segurament rehabilitats), data que també corrobora Edward Barry, que concreta els anys 1834-1835, i que reproduïx Rémy Comet. Ara bé, precisament l'any 1835, James David Forbes feia una referència als Banhs de Les no gaire afalagadora: «Elles sont insignifiantes et l'ensemble a l'air mesquin.»³⁰ Potser encara no s'havia acabat la reforma. El 1841, Lady Chatterton parlava de l'establiment com ja acabat i esmentava que seguia la construcció d'un hotel. Per la seva narració sabem que ja llavors es feia certa promoció turística dels Banhs de Les, per mitjà d'un imprès que incloïa una descripció detallada del centre termal.³¹ Chatterton descrivia les destrosses causades pels carlins; desconeixem, però, si aquests atacs, que malmeteren greument la baronia, també van arribar a afectar els Banhs. No sabem si es van tornar a rehabilitar íntegrament l'any 1852, en ocasió de la formació de la societat gestora. Segurament s'hi devia fer alguna intervenció, ja que diverses fonts, entre les quals un informe mèdic publicat a inicis del segle xx, esmenten l'any 1852 com a data de construcció de l'establiment.³² El que sí és cert és que, a part de la clientela local, molts soldats que van romandre aquells anys a la Val d'Aran foren clients potencials d'aquests establiments. Ens n'ha arribat testimoni històric: els rebuts pagats a l'Ajuntament d'Arties pels banys que, per prescripció facultativa, van prendre alguns soldats.³³

Tenim també una bona descripció dels Banhs de Les a mitjan segle xix: és la que fa Pascual Madoz en el seu *Diccionario geográfico-estadístico-histórico*... Es tracta d'un text detallat i fiable, ja que l'autor afegeix al rigor de la seva magna obra el coneixement directe que en tenia. Recordem que a l'època de la seva redacció, Madoz³⁴ havia ocupat el càrrec de governador de la Val d'Aran, havia estat elegit diputat al Congrés per la província de Lleida i també era membre de la societat que durant un temps va gestionar els Banhs.

Al S. y dist. 5 minutos de la v. hay una alameda que conduce á un hermoso y pintoresco llano, donde se encuentra sobre la der. del r. Garona, el magnífico establecimiento de baños termales construido en 1834. El edificio es sólido y de los mas elegantes y cómodos del Pirineo: comprende 20 gabinetes con igual número de cubas de piedra de San Beat, separados por un espacioso corredor: los dos extremos de la casa estan cubiertos con dos terrados, levantándose en medio un hermoso pabellon que contiene 4 cuartos grandes y bien adornados, sirviendo de alojamiento á las personas que pasan á tomar los baños.

La temperatura de las aguas es de 25° Reaumur, aumentándose artificialmente según lo requiere la variedad de dolencias y temperamentos: tienen la ventaja de ser sulfúreas y alcalinas al propio tiempo, y segun el análisis que en 1804 hizo el doctor Sanges de Bañeras, y posteriormente en 1836 el distinguido químico francés Dr. Fontan, dieron en ambos el mas favorable resultado, correspondiendo sus escelentes cualidades, al ventajoso concepto que de ellos se formó

comprobado con multitud de curaciones, muchas de ellas portentosas producidas en varios enfermos, tanto nacionales como del vecino reino de Francia. De los departamentos limítrofes del mismo acuden á tomar las aguas bien en baños ó bebida, volviéndose la generalidad radicalmente curados, ó muy aliviados siendo por consiguiente reputadas como específico para algunas enfermedades y muy útiles para todas (*). A más de las aguas indicadas, en el espacio que media entre el establecimiento y la pobl., brotan otras varias fuentes también sulfúreas y que contienen mayor cantidad de azufre que las que alimentan los baños actuales, por cuya razón se ha proyectado utilizarlas construyendo un nuevo establecimiento así que aumente la afluencia de enfermos: tambien existen algunas otras ferruginosas de que suelen hacer uso aquellos.

(*) Pertenece el citado establecimiento al comun del pueblo, aunque actualmente el baron del mismo y socios lo administran y perciben las utilidades, hasta que concluya el tiempo por el que les fue concedido en atencion á indemnidad de los gastos de construccion que adelantaron mediante una contrata hecha con el pueblo. Sentimos no poder dar noticias mas circunstanciadas de estas aguas termales, pero solo diremos que en la obra titulada *Recherches sur les eaux des Pyrénées* publicado en 1838 por el doctor Fontan, director de los baños de Bañeras, se dice: «Si este establecimiento perteneciese à Francia asi como pertenece à España, aunque su situacion es enteramente francesa, llegaría a ser uno de los mas importantes del Pirineo.»³⁵

El text de Pascual Madoz té un to enormement laudatori, dóna una imatge molt positiva, tant de l'establiment en si com de les aigües termals i de les seves propietats. Podríem pen-

L'establiment termal de Les es va anar popularitzant en l'àmbit català. Paulatinament s'incrementà al nostre país la producció de postals que van anar substituint les de producció francesa.

sar que el guiava un interès directe a promocionar-lo, però la solidesa de l'obra de Madoz i el seu coneixement d'altres balnearis europeus fa creure que el que descrivia responia a la realitat; això sí, amb un cert to propagandístic. Aquestes dades es repeteixen en molts altres escrits, per exemple en un text anònim de la dècada de 1840, que potser va ser la font que va inspirar-lo.³⁶ Es tracta del text que va llegir Lady Chatterton en la seva estada a la baronia de Les, l'any 1841. Però el valor del text de Madoz rau en el fet que dóna unes dades que ningú més aporta, les dades sobre la propietat i la gestió. Es fa palès que a mitjan segle XIX era encara un establiment de propietat comunal, és a dir, pertanyia als veïns de la vila de Les, representats pel seu Ajuntament, que vetllava per la seva gestió. S'havia produït, però, una cessió o arrendament per un període determinat com a compensació per les obres dutes a terme. També informa que hi havia el projecte de fer un altre establiment per aprofitar altres ressurgències d'aigües ferruginoses. Ara bé, aquesta etapa d'apogeu de mitjan segle XIX sembla que no va tenir continuïtat del tot: l'estat deficient de les vies de comunicació —que anys després se seguia esmentant com un dels greus inconvenients dels Banhs de Les— dificultava l'arribada massiva dels banyistes.

Molt menys bucòlica és la descripció dels Banhs de Les que trobem en la novel·la publicada el 1879 per Raymond de Taripé:

L'établissement thermal, suite à une portée de fusil des dernières chaumières du village, ne présentait pas plus de confortable aux baigneurs que les logements eux-mêmes. À travers des éboulements anciens suintaient [*sic*] quelques filets d'eau sulfureuse, formant de petites rigoles où fourmillaient des couleuvres à collier. Ces rigoles se rendaient dans un réservoir commun et alimentaient les quelques baignoires en bois de l'établissement, qui n'étaient séparées les unes des autres que par des cloisons si mal jointes que le baigneur pudique se voyait dans la nécessité de tapisser avec du linge ces cloisons indiscretes.

La descripció se situava en una època indefinida de mitjan segle XIX, però es reconeixia que posteriorment la situació havia millorat:

Aujourd'hui, ce village semble prendre un regain de grandeur. Grâce aux travaux exécutés par une compagnie française, on trouve, dans l'établissement nouvellement bâti, des logements confortables et toutes les ressources des eaux thermales les mieux suivies.³⁷

A inicis del segle XX l'aspecte del poble seguia millorant, encara que segons Ardouin-Dumazet era miserable, si es comparava amb els pobles del vessant francès.³⁸

Fins aquí hem recollit descripcions dels Banhs i de la seva rehabilitació, però hem d'interessar-nos per altres qüestions: com van funcionar?, qui els va gestionar?, quin benefici en va treure el poble i els seus habitants? Certament, devia incrementar-se la demanda d'allotjament; també el consum de queviures i d'altres productes i, en conseqüència, devia créixer el comerç; hi deuria haver més demanda de treballadors per als serveis de cuina, neteja o bugaderia a l'establiment termal, i també en hotels, restaurants o llocs d'esbarjo; paral·lelament es devia generar més ocupació en serveis directes a les persones, com ara les feines de guia o de cotxer. En definitiva, es devien obrir tot un seguit de noves possibilitats econòmiques³⁹ tant per a Les com per als seus veïns.

La Societat dels Banhs de Les: un cas més de dependència econòmica

Els canvis profunds que van tenir lloc al segle XIX a nivell econòmic, social i legislatiu van incidir, evidentment, en el món dels balnearis. Les polítiques liberals de desamortització de béns eclesiàstics i civils, les noves reglamentacions sanitàries, els avenços científics, les innovacions tècniques, tot va influir en major o menor grau segons el tipus i la ubicació dels centres termals. Com assenyala Álvarez, a Espanya la primera norma legal del sector data de 1816: es proporcionava als establiments balnearis la figura del director mèdic, un professional especialitzat, retribuït per l'Administració i encarregat dels aspectes relacionats amb la sanitat i la higiene dels centres. L'arribada dels liberals al poder el 1832 només va provocar modificacions formals en el reglament que s'havia aprovat el 1817. Van seguir alguns decrets —1834 i 1868— que van introduir petits retocs fins assolir la normativa la seva dimensió definitiva en el reglament del Sexenni revolucionari, el 1874.⁴⁰ Paral·lelament, el 1876 s'havia fundat la Sociedad Española de Hidrología.⁴¹ En canvi, Barriobero emfasitza l'enorme mutació provocada pel gran canvi de la normativa legal que es va produir entre 1816 i 1865.⁴²

Cal fer notar que els Banhs de Les no foren declarats d'utilitat pública, i podem dir que van viure una mica al marge de tota l'estructura legal i administrativa que regia aquests centres. Això també ha acabat d'incidir en l'escassa informació sobre aquests banys, ja que no van tenir mai un facultatiu del cos de «médicos directores de baños», ni van ser membre de la Sociedad Española de Hidrología. Ni en informes dels primers,⁴³ ni en els *Anales...* de la segona, no podem trobar dades sobre Les.

Tenim notícies escadusseres sobre treballs que s'hi van realitzar al tombant del segle XVIII,⁴⁴ però no fou fins uns anys més tard, el 1819, quan es va produir un veritable intent de millora i potenciació dels Banhs. Podríem emmarcar aquesta acció en una primera etapa de rehabilitació dels balnearis aranesos. Recordem que l'aprofitament modern dels Banhs d'Arties

data de l'any 1814, i la construcció d'un primer edifici, de l'any 1817.⁴⁵ Una segona etapa de revifada es donà a Les el 1834-1835 i a Arties el 1848. El fet que el projecte de reforma de 1819 procedeixi d'un fons documental patrimonial, sembla indicar que la iniciativa fou particular i no pas pública.⁴⁶ No sabem del cert si la reforma es va portar a terme; en el projecte s'especifiquen amb tota mena de detalls les obres de millora necessàries per a condicionar l'establiment i les aigües per un ús més còmode i intensiu: «Detail des ouvrages à faire au bâtiment des bains de Les (Vallée d'Aran).» El text el signava Bertrand Salles, empresari de Luchon.⁴⁷ Queda clar que l'edifici ja era construït; tanmateix, tenia unes deficiències que es volien pal·liar. Així doncs, es proposaven millores tècniques per dotar-lo de bons serveis i comoditat: aigua calenta, roba calenta, zona de *buvette*. Es farien obres per obrir portes i finestres, per instal·lar-hi un dipòsit i una caldera per escalfar l'aigua, i a més a més es col·locarien canonades i aixetes noves per poder fornir d'aigua onze banyeres,⁴⁸ tot instal·lat per tal que es pogués reparar fàcilment, tenint en compte la manca de tècnics a la Val d'Aran.⁴⁹

Malgrat les llacunes documentals, hi ha proves clares de la participació del baró de Les, i altres socis, en la gestió de l'establiment termal. Sabem que el baró, José Serafin Cao de Benós, va escriure a Antonio Portolés el juny de 1804 fent gestions perquè el seu administrador, M. Badin, pogués remodelar els Banhs⁵⁰ amb l'ajut de diners públics, ja que l'Ajuntament disposava de liquiditat gràcies als ingressos per la cessió de diversos drets senyorials del baró.⁵¹ No tenim informació sobre el període de 1804-1833, però hem pogut documentar que entre 1833 i 1845, M. Badin va ser arrendatari dels Banhs. Per les dates esmentades es pot deduir que els arrendaments s'establien per períodes quadriennals (1833, 1837, 1841, 1845). L'any 1845, quan es va acabar el període d'arrendament iniciat el 1841, es va fer una escriptura privada entre l'Ajuntament, els majors contribuents i l'arrendatari Luciano Badin, amb la presència dels cònjuges Juan Sirat i Teresa Boya «porcionistas en dicha casa de Baños». Es cancel·lava l'arrendament a M. Badin i per tant l'edifici retornava al poble, que n'era el propietari titular, i als cònjuges Sirat-Boya, que a partir de llavors sembla que serien els nous arrendataris.⁵² També s'acordava fer un inventari per poder valorar les millores fetes i així poder-les compensar econòmicament a M. Badin.⁵³ Els tractes eren bons, ja que a més de rebre el valor de les millores introduïdes també s'indemnitzava M. Badin per la inactivitat a què havien estat sotmesos els Banhs a causa de la guerra. Aquesta indemnització estava prevista en una clàusula de l'arrendament de 1833, on es fixava que les possibles pèrdues futures serien compensades en un 50%.⁵⁴ Però, ¿qui era aquest M. Badin?, ¿era l'home de palla del baró? Com bé explica Melquíades Calzado, a partir de 1800 va aparèixer a la baronia un administrador anomenat «Monsieur Badin», que en un text de 1812 és anomenat molt gràficament: «El M. del Baró». Pel seu càrrec i relacions formava part de la societat més benestant de Les.⁵⁵ L'any 1829, quan morí el baró José

Serafin, encara seguia en el càrrec i continuà exercint-lo amb el nou baró, Eduardo.⁵⁶ Com ja s'ha dit, des de 1833 (o potser des d'abans) fins a 1845 fou arrendatari de l'establiment dels Banhs. Lady Chatterton, una viatgera anglesa que feia estada a Luchon, l'esmenta en el relat de la seva visita a Les, on fou rebuda amb tots els honors per ell mateix. L'any 1841 el baró era a Antequera —on es casaria el novembre d'aquell any—, i no és d'estranyar que Lady Chatterton, impressionada per la bonica hisenda del baró i per l'amable rebuda, prengués M. Badin per propietari de la baronia.

A mitjan segle XIX sembla segur que els Banhs encara eren de titularitat municipal; tanmateix, tenia lloc un moviment de compravenda de múltiples parcel·les de terra de la partida dels Banhs entre la segona meitat de la dècada de 1840 i la primera de la de 1850. Els protagonistes eren uns personatges clau, membres de la societat més benestant de Les: el baró Eduardo Cao de Benós, el seu administrador, M. Badin, l'exgovernador de la Val d'Aran, Pascual Madoz, l'advocat Manuel Arró i altres veïns benestants com Francisco Sirat. Continuaven també els arrendaments a particulars o a grups de socis. Com podem observar a la taula inserida en annex, el 1851 Pascual Madoz signava un conveni (probablement correspon a l'arrendament realitzat per ell i altres socis), segurament similar al que havien signat Badin, anomenat aquí Baden, i Sirat, el 1845, i al que signaria l'Ajuntament el 1852. Malauradament, només s'ha conservat l'índex del llibre de registre de la Comptaduria d'Hipoteques de Vielha i, ara per ara, no hem pogut localitzar ni el llibre de registre ni les escriptures notariales que donarien tota mena de detalls sobre aquests convenis.

En els primers anys de la desamortització civil iniciada el 1855, la titularitat dels Banhs no va modificar-se substancialment, i no fou fins l'any 1870 quan es va privatitzar totalment. El 23 de juliol de 1870 José Medan va comprar tres quartes parts de l'establiment en una subhasta de béns de l'Estat feta per la Junta Superior de Ventas de Bienes Nacionales. La quarta part restant era de Manuel Arró, que l'havia comprada —desconeixem quan— a Francisco Sirat de Pèirparent.⁵⁷ En les tres quartes parts que adquirí Medan hi havia tres gravàmens: el dret de la societat que havia fet els treballs de millora de mantenir la possessió fins l'any 1879, és a dir, d'esgotar el termini de gaudi concedit; el dret dels veïns de Les d'obtenir descompte, pagant només 12,5 cèntims de pesseta per cada bany; i el dret de la família Sirat de banyar-se de franc. Aquestes condicions deixen palès que malgrat haver-se privatitzat l'establiment, hi havia un cert reconeixement dels drets comunals dels antics propietaris, els veïns. De la mateixa manera que la condició de veïnatge era clau en els aprofitaments comunals de boscos i pastures, també ho era en el gaudi d'altres béns de naturalesa pública com les aigües.⁵⁸ Paral·lelament es reconeixia —amb el privilegi de l'ús gratuït— l'antiga propietat de la família Sirat.

A partir de 1870 les parts de la societat dels Banhs van anar canviant de mans, i a més a més van anar subdividint-se. Així, un any més tard de la compra a l'Estat, el 20 de juliol de 1871, el notari Caubet va vendre la seva part a Pablo Mases, pare d'Antonio Mases.⁵⁹ I tres anys més tard, el 7 d'abril de 1873, Arnaut, veí de Les, va vendre 5 jornals del prat de Salòsa y Còsta Baleua, junt amb els «mananciales» [*sic*] que sorgien o podien sorgir.⁶⁰ Els compradors foren: Pablo Mases (de Bossòst) 1 part, Pedro José Medan (de Bossòst) 1, Antonio Sirat (de Les) 1, Juan Puyol (d'Es Bòrdes) 1, Enrique Martin (de Sant Beat) 2, Benjamín Castèl (d'Hòs) 3, i Pedro Bonon (d'Hòs) 1. A més van admetre a: Franciso Sirat Boya (de Les) 1 part, i a Manuel Arró (de Les) 1.⁶¹ Per tant, sis parts correspondrien a ciutadans francesos, tres parts a veïns de Les, dues parts a veïns de Bossòst, i una part a un veí d'Es Bòrdes. És a dir, un 50% del capital fou d'origen francès, un 25% ho fou de Les i el 25% restant ho fou d'altres pobles aranesos. El 1877 una «hipoteca de Francisco Boya a Benjamín Castèl» il·lustra la complexitat de relacions econòmiques que s'establiren: José Boya, pare de Francisco, l'any 1869 havia rebut un préstec de 4.326 pessetes de Benjamín Castèl Boya, veí d'Hòs, amb un interès del 6%; va hipotecar llavors diverses finques, entre les quals «la tierra llamada del Baño o Saloza», de 15 galins (2 àrees 40 centiàrees), valorada en 3.800 pessetes nacionals, lliure de càrregues i amb un valor de venda de 5.000 pessetes.⁶² Tretze anys després, el deute encara persistia, i el 1890 Manuel Arró y Nart va presentar al jutjat de Vielha una demanda d'embargament preventiu per aquest concepte.⁶³ La compravenda de drets sobre terres de la partida dels Banhs i sobre l'edifici mateix va continuar i, com sempre, amb la presència de capital estranger. El 20 d'agost de 1878, Antonio Mases y Torrens, «chocolatero» de Bossòst va vendre els seus drets sobre els Banhs a Sebastien Bordes Castex, notari, veí d'Aspet, del departament de l'Alta Garona.⁶⁴ El mateix any 1878, Pablo Barés y Subiñach venia a José Busquet y Arró el prat de Salòza, de 6 canes grosses (38,4 m²) «lindante a oriente y mediodía con el prado de la Sociedad del Baño de Les [...]»⁶⁵ Veiem com les xarxes de negocis i d'endeutament lligaven emprenedors d'una i altra banda de la frontera. Molts dels membres de la societat gestora dels Banhs els retrobem en actes notariais i en citacions judicials on els reconeixements de deutes, hipoteques i embargaments donen imatge de les relacions de dependència que s'establien.

Banyistes, turistes i forasters: l'impacte econòmic i social

Un anunci de 1924 a la premsa publicitava entre els atractius de la Val d'Aran —anomenada aleshores La Suiza española, i també La Suïssa catalana— les «Aguas sulfurosas y termales en Artías, Les y Tredos». Juntament amb l'excursionisme, el termalisme aranès era objecte de promoció.⁶⁶ Certament, l'apropament a la natura, el gaudi del paisatge i de les activitats de muntanya, i sobretot la puresa de l'aire i de l'aigua eren aspiracions de la

població urbana —que vivia en situacions de manca d'espai i moltes vegades també de salubritat. Els balnearis, i sobretot els pirinencs, eren doncs un lloc cobejat. Hi havia una voluntat de potenciar el balneari de Les: les diverses anàlisis de les seves aigües coincideixen amb els períodes de promoció del centre termal. Hi ha constància de les anàlisis del Dr. Sanges, fetes el 1804 —data en què el baró fa gestions per a la remodelació— i de les del Dr. Fontan, de 1836 —que coincideixen amb una important reforma de l'establiment. Posteriorment, encara se'n va difondre una altra, publicada el 1906 per Juli Soler Santaló i el 1922 per Ricard Portella Torruella, metge habilitat de banys per oposició. Portella feia una detallada descripció de les indicacions terapèutiques de l'aigua de Les, que qualificava de «sulfurada mixta mesotermal (30,5° C)» i citava, a més, una altra font d'aigua freda. Feia relació dels diferents tractaments que podien rebre els malalts: ingestió, inhalacions i pulveritzacions, i banys, tot amb molt bon efecte sobre el sistema digestiu, respiratori, otorinolaringològic i dermatològic. No ens estendrem, però, en els aspectes fisicoquímics de les aigües termals de Les ni en el seus aspectes terapèutics. Com ja s'ha dit, el balneari no fou declarat d'utilitat pública —tampoc els de Tredòs i Arties—; tanmateix, segons Portella, era un centre remarcable per l'afluència de gent i pels bons efectes de les cures.⁶⁷

Segons expliquen dels contemporanis, els usuaris dels Banhs procedien de les poblacions més properes,⁶⁸ i ja més avançat el segle, els més nombrosos foren els banyistes de Luchon —francesos o d'altres nacionalitats—, atrets per les qualitats terapèutiques i també lúdiques del lloc, sobretot arran de l'obertura del casino a la dècada de 1870. El cert és que a part dels veïns, era la gent més acomodada de la Val d'Aran la que podia anar a prendre les aigües de Les. Un bon testimoni és el de la família Portolés al tombant del segle XVIII. Bartolomé Portolés —notari de Vielha—, en una carta adreçada al seu germà Anton —prevener a la parròquia de Les—, en la qual li explica el sistema de nomenament de càrrec eclesiàstic amb aprovació episcopal, li comenta:

Yo baxaré estos días con Franca. y María del Notari a tomar los baños, y entonces te informaré de todo. Ya podías haver venido a pasar unos quantos días en esta, y assí si puedes venir nos volveremos juntos a Les. Te informarás si la casa del cura, q[u]e antes habitaba el boticario, si se halla desocupada, porq[u]e María no puede andar desde tu casa a la de los baños por su enfermedad. Tu hermano. Bart^o.⁶⁹

A més de fer palesa la seva futura estada a Les, Bartolomé Portolés també informa d'un fet que serà habitual durant tot el segle XIX: el lloguer de casa o d'habitacions. Aquesta pràctica es va dur a terme, amb més o menys intensitat, segons la disponibilitat d'establiments hotelers.

Un fullet anònim publicat a l'entorn de 1840 aporta dades significatives sobre les comunicacions, els serveis d'allotjament i restauració, el lloguer de cambres amb dret a cuina, amb servei de bugaderia, i els preus de l'allotjament i dels banys. El cert és que a mitjan segle hi havia un interès remarcable a potenciar el balneari de Les, i s'estava treballant per millorar les vies de comunicació i habilitar allotjaments hotelers de categoria:

On ne trouve pas encore à Lès des hôtels somptueux, des maisons meublées avec luxe (1);⁷⁰ mais les malades et les étrangers sont assurés de trouver à Lès des habitants doux et hospitaliers, de logements simples, mais propres et à bas prix, des eaux salutaires, un site enchanteur, des communications faciles avec Bagnères, Fos, St-Béat et le reste de la vallée, des vivres abondants et de très bonne qualité, les produits de l'Espagne et de ses colonies, tels que cafés, chocolats, sucres, cigarres de la Havane, les vins fins de la Catalogne et de l'Aragon, le tout à des prix très-modérés. On trouve dans beaucoup de maisons et dans plusieurs hôtelleries des chambres au prix modique de 5 à 6 sous par jour. Les chambres garnies de l'établissement avec le bois et les utensiles nécessaires à la cuisine, le linge pour la table et le bain, coûtent 1 franc par jour. S'adresser pour leur location à M. Badin, directeur de l'établissement, chez M. Cazes, médecin à Fos, par St-Béat. (*Affranchir*). Le prix des bains est fixé pour 1840 à 7 sols. Une diligence part tous les jours de St-Gaudens pour St-Béat: on trouve à St-Béat, à Cierp et à Bagnères, des moyens de transport pour se rendre à Lès.⁷¹

L'arribada de forasters feia necessària l'oferta d'allotjament. En absència d'hotels, es llogaven cases i habitacions particulars. La novel·la històrica de Raymond de Taripé presenta molt gràficament aquesta pràctica, fins i tot amb trets d'humor, quan afirma que en les cases on es llogaven cambres amb dret a cuina, sovint la gran quantitat de perols acumulats davant la llar de foc podia dur a confusions lamentables;⁷² blasmava, doncs, una estada plena d'incomoditats,⁷³ encara que al cap i a la fi amb el seu encant. L'afluència de visitants —diríem l'inici de l'èxit turístic de la Val d'Aran— fou també molt ben descrit per Avilés el 1892:

Durante el verano, Bosost es visitadísimo por la colonia extranjera que veranea en Bagnères de Luchon, uno de cuyos paseos favoritos consiste en entrar en el Valle por el Portillón, bajando à Bosost, y seguir por Les y Puente de Rey, a coger la carretera francesa. De aquí que los carteles y rótulos de las tiendas estén escritos en español y en francés, ó sólo en este último idioma, y que el pueblo posea algunos cafés, bastante grandes, bien acondicionados y lujosos.

La descripció de Les destaca perquè en cospa els elements més significatius: els establiments hotelers, els Banhs i el casino. Tot fa pensar que a finals del XIX el termalisme havia donat un impuls important a l'economia del poble:

Lés está ubicada en las dos orillas del Garona; á la izquierda el pueblo antiguo nada ofrece de particular; pero a la derecha el nuevo, con sus lindas «maisons à louer», hotelitos y cafés, es lindísimo, aunque de un aspecto puramente francés. La «allée» de los baños, en especial, merece una visita, descollando entre sus edificios el Casino, de elegante y propia arquitectura, al extremo de un bello parque que le está anejo [...].

L'aflluència era enorme:

En estos tres meses Lés está concurridísimo; además del gran número de extranjeros que se detienen para almorzar en tanto que descansan los caballos de sus coches, un gran número de familias, francesas en su mayoría, van á pasar allí uno ó dos meses para tomar las aguas, sulfurosas y de 35° de temperatura, que obran muy eficazmente contra las enfermedades de las vías respiratorias y el reumatismo. De cuatro á siete de la tarde, el paseo de los baños ofrece un aspecto por demás animado y pintoresco, que contrasta con la desolación y tristeza que reina todo el invierno. El establecimiento de baños al extremo del paseo de su nombre, está montado con sencillez, pero es aseado y cómodo.⁷⁴

Com deia un article de *La Vanguardia*, no tenia res a veure amb els grans centres termals, però la senzillesa i la tranquil·litat del lloc eren els seus valors essencials.⁷⁵

També el testimoni de Juli Soler Santaló, el 1906, deixa veure Les com un poble d'estiueig, i tot gràcies als Banhs:

Les edificaciones antiguas, de Les que se'n poden veure encara típics exemplars, ab ses cobertes de palla, són idèntiques a les dels poblets dels departaments francesos llindants, y les modernes, ab balconades de fusta y precedides per bonics jardinets, presenten l'aspecte del tot francés. Tal es el passeig dels banys, format per bonics xalets y ombrejat per xamosa arbreda [...].

I remarcava:

Per sa explotació hi ha en aquests llocs edificis aixecats, que si bé de modestes proporcions i recursos, presten bon servey als nombrosos malalts que hi acuden durant la temporada d'estiu.»⁷⁶

A la darrerria del segle XIX l'Ajuntament de Les maldava per dotar la vila dels serveis més moderns que poguessin satisfer les necessitats de les persones —malalts, banyistes o turistes— que hi acudien i fer més còmoda la seva estada. El 30 de setembre de 1891 es cedia

un local municipal per a la instal·lació de l'oficina de correus i telègrafs.⁷⁷ El febrer de 1896 s'acordava qui seria el veí que tindria la custòdia de la «bomba-carrito y accesorios» antiincendis, i s'adjudicava a un altre veí la neteja dels ponts i de la plaça.⁷⁸ L'any següent s'aprojava la construcció d'una barraca per dipositar la bomba i estris per lluitar contra el foc, i la compra de deu cascs de bombers.⁷⁹ L'afluència de forasters era notable i la població havia de preparar-se per rebre'ls. Encara l'any 1911 es justificava la substitució dels ponts de fusta del centre del poble per uns altres de pedra per «las necesidades de tránsito continuo de carruajes, hallándose como se halla frecuentada la población a causa del establecimiento de Baños al que concurren bastantes extranjeros [...]»; la millora evitaria, a més, les contínues despeses en reparacions dels ponts de fusta.⁸⁰

L'aspecte de la població també era un tema d'interès de l'Ajuntament. Trobem diverses referències al passeig dels Banhs. Com veurem tot seguit, els que aspiraven a obtenir la concessió del casino oferien, entre altres millores, el manteniment de l'enllumenat del passeig o «alameda» dels Banhs. El 1896, en un ple municipal l'alcalde anunciava una decisió sorprenent:

[...] que el objeto de la sesión era para participarles que sería del caso proceder a la corta de árboles viejos que existen en el paseo o alameda de los Baños de esta población y reemplazarlos por árboles jóvenes atendiendo a que por la vejez de los mismos se consumen, cuyos árboles podrían venderse en pública subasta y aplicar su producto a ingresos del presupuesto municipal.⁸¹

Tanmateix, cinc mesos després —el 5 d'abril de 1897— l'Ajuntament rectificava la decisió, a causa de l'oposició veïnal:

Han acordado que reconociendo el error que habían cometido en la sesión de fecha diez de noviembre último en la que se había tomado acuerdo para cortar los árboles viejos del paseo de los Baños de esta población y reemplazarlos con otros de planteo, en consideración a la oposición que algunos vecinos hacen para que no se lleve a cabo dicha corta y visto el perjuicio que se irrogaría a la población de proceder a la corta de árboles del paseo más concurrido de la población, y que por viejos pueden aún conservarse con todo su vigor por más de cincuenta años, dejar sin efecto el mencionado acuerdo y que de esta sesión se saque testimonio para remitirla al Exmo. Sr. Gobernador Civil.⁸²

Malgrat tot, sabem que el 1912 es van tallar aquests arbres, ja que hi ha constància de l'ingrés de 273,50 pessetes per la subhasta de «la leña y maderos aprovechables de la tala del arbolado del paseo de los Baños».⁸³ Desconeixem si foren motius tècnics, econòmics o estètics els que van propiciar aquesta tala.

La pràctica del lloguer de cambres va continuar fins al segle xx. Devia ser una activitat molt comuna entre els veïns de Les, perquè en l'estat de comptes de l'Ajuntament de Les de l'any 1901 hi consta entre els ingressos, «cargó», una partida de 225 pessetes per tres trimestres del repartiment de «las casas de huéspedes».⁸⁴ La imposició d'aquest arbitri a les cases que llogaven habitacions va continuar; l'any 1906 l'Ajuntament ho justificava així: «[...] para cubrir el cupo presupuestado en el capítulo 3º del presupuesto de ingresos del presente año y cuyo reparto se ha basado y repartido entre las casas que durante la temporada de verano se dediquen al hospedaje.» El dia 21 de maig de 1906 la proposta fou recorreguda —ja fora del termini dels quinze dies d'exposició pública reglamentària— per nou veïns —José Barés i vuit persones més—:

[...] reclamando se les relevase del pago de la cuota que se les ha impuesto por el expresado concepto de hospedaje es ilegal, fundándose en que el artículo 137 de la Ley Municipal no autoriza ningún arbitrio sobre hospedaje, y que el hospedaje que facilitan los solicitantes durante el verano consiste en alquilar una o más habitaciones a los forasteros que concurren a esta población, sin que reciban del propietario de las habitaciones ninguna clase de alimentos.

Els membres de la corporació municipal no van cedir: «Unánimes acuerdan aprobar el presupuesto de hospedaje de que queda hecho mérito y desestimar como desestiman, la pretensión de los firmantes.»⁸⁵ L'arbitri ascendia a 300 pessetes,⁸⁶ i desconeixem quants veïns afectava, però el cert és que només comptant els que van presentar el recurs podríem parlar de quinze a vint cambres llogades a forasters, i cal tenir en compte que potser altres veïns que també llogaven habitacions no van signar el recurs, per desconeixement, o per disconformitat amb el plantejament, o simplement per no declarar públicament que es dedicaven a aquesta activitat.

El casino: el vessant lúdic dels Banhs de Les

El vessant lúdic del termalisme és molt important i ha estat estudiat des de molts punts de vista, tant pels edificis que generà com pels centres de diversió, de joc i d'esport que van néixer al seu entorn.⁸⁷ A Les també es va tenir cura d'aquest aspecte, i el resultat més notable fou la creació d'un casino.⁸⁸ La primera notícia que ens n'ha arribat és la sol·licitud de concessió feta l'any 1871 per un ciutadà francès. Posteriorment, altres persones, també del país veí, aconseguiren concessions els anys 1876, 1879 i 1884. El juliol de 1871, Juan María Azemar,⁸⁹ propietari i veí de Luchon, demanava a l'Ajuntament autorització per a:

la creación de un casino en esta villa, por el término de nueve años consecutivos, bajo la retribución de quinientas pesetas pagadoras a los fondos municipales el mes de agosto de cada año; considerando que la creación del espresado casino ha de reportar quantiosos beneficios a mis administrados por la concurrencia a él de estrangeros en la temporada de verano.

Com que els ingressos podrien servir per a obres municipals (camins o edificacions), la corporació va considerar apropiada la concessió.⁹⁰ Es fixava una retribució de 500 pessetes el primer any i de 600 els següents. Malgrat la condició d'exclusivitat, pocs dies després l'Ajuntament no va dubtar a reconèixer el dret d'Agustí Bouquié, veí de Les —encara que pel cognom sembla d'origen francès— d'obrir un casino, cosa que havia pretès fer de forma il·legal, sense les pertinents llicències municipals i governatives.⁹¹

L'arrendament de 1871 de Juan María Azemar sembla que no va arribar als nou anys estipulats, ja que al cap de cinc anys, el 1876, Jaime Freiler i Valentín Gese, d'Hòs, van presentar a l'Ajuntament de Les una altra sol·licitud, volien crear un:

Círculo exclusivo de esta villa, por el término de veinte y cinco años consecutivos, al objeto de hacer prosperar el establecimiento termal de esta población, llamando a él el mayor número posible de estrangeros, en cuya ban-no [?] estaría reunida toda diversion como son fiestas, bailes, conciertos y toda clase de juegos permitidos por la ley.⁹²

Es comprometien a pagar 1.500 pessetes l'any en dos terminis, col·locar i mantenir divuit fanals, i construir la carretera fins a Pònt de Rei.⁹³ L'Ajuntament hi va accedir, pel bé de la vila:

Convencida la corporación lo interesante que es para esta villa de secundar las personas que quieran ayudarnos en nuestro progreso material, el Ayuntamiento, por unanimidad acuerda la autorización especial y esclusiva de un Casino denominado Aranés por el espacio de veinte y cinco años a los Sr. Freiler y Gese.⁹⁴

Tanmateix, el municipi no va ingressar la quantitat promesa, i l'any 1899 la corporació municipal encara la reclamava a l'antic alcalde, que suposadament havia cobrat diners.⁹⁵

Aquest arrendament de 1876 tampoc no va tirar endavant. L'any 1879 es presentava un altre aspirant, Jeroni Bordes, de Luchon:

[...] pidiendo a este municipio autorización para la creación de un Círculo de Estrangeros exclusivo de esta villa, por espacio de cinco años consecutivos, al objeto de hacer prosperar

el establecimiento termal de esta población, llamando a él el mayor número posible de extranjeros, en el que se practicará toda clase de diversiones, como son tiro de palomas, corridas de caballos, otras fiestas análogas, así como establecer salones de lectura, biblioteca y billares y demás juegos permitidos por la ley, ofreciendo dicho señor en recompensa de lo que solicita, la cesión del cinco por ciento en los beneficios que se obtengan del referido círculo, además el alumbrado en las calles con petróleo en los diez y seis faroles existentes o colocados ya en esta población, así como la conservación de entretenimiento de los mismos, o sea que todos los gastos de alumbrado correrán a cargo del precitado señor Bordes.⁹⁶

L'Ajuntament hi accedí:

[...] por unanimidad acuerda la autorización especial y exclusivo [*sic*] de un Círculo denominado de Extranjeros por el espacio de cinco años al señor Bordes, con el bien entendido que el proyecto que se acuerda debe de ejecutarse desde el tercer día que se comunique la superior aprobación del espresado Círculo y con la condición que todo lo que hará en el referido círculo no podrá ser contrario a las leyes de la Nación.

Aquest edifici va albergar el casino de Les, probablement des de la dècada de 1870. L'any 1906 ja era ocupat pel centre d'ensenyament i internat dels frares de Saint-Joseph.

Amb tot i això, l'Ajuntament havia fet la cessió el 1876, i malgrat la bona disposició per passar-lo a Bordes, el nou contracte no seria ferm si els anteriors arrendataris acomplien els pactes, cosa inversemblant de fer en els sis dies que se'ls donava de termini si no s'havia fet en tres anys. L'Ajuntament havia «perdut» tres anys amb les promeses de Freiler i Gese, i no volien perdre'ls amb les promeses de Bordes. S'acordava, a més, que es podria canviar el tipus de retribució, és a dir, passar de la proporcional als guanys a la de renda fixa.⁹⁷

No tenim informació sobre el funcionament del casino en aquests anys, però suposem que l'adjudicació arribà feliçment a terme, ja que fins a l'any 1884 no es torna a trobar cap referència a aquesta qüestió. Aquest any hi hagué una nova petició per part d'un altre ciutadà francès, Luis Delgay, resident aleshores a Les. Desconeixem si Bordes no volia seguir amb el negoci, si hi havia vincles entre Bordes i Delgay, o si algun requeriment legal obligava que l'arrendatari estigués domiciliat a Les. El 13 de juny de 1884, Luis Delgay féu una sol·licitud similar a les de 1876 i 1879, volia establir un:

[...] Círculo Casino titulado de los Estrangeros, al objeto de llamar en mayor número la concurrencia de bañistas y turistas al acreditado establecimiento de aguas termales de esta localidad, en cuyo se darían fiestas, bailes y otras diversiones permitidas por la ley, y que en caso de que este municipio acceda a lo solicitado, el referido Sr. Delgay se obliga a reparar y dejar en buen estado la carretera desde el Puente del Rey hasta la villa.⁹⁸

Sembla que les millores a la carretera no arribaven —i tampoc no ho feia el ferrocarril—,⁹⁹ malgrat les obres endegades el 1871¹⁰⁰ i les successives promeses i pactes dels futurs arrendataris. Després de discutir l'oferta, l'Ajuntament hi accedí. Ara bé, pocs anys després, el 1892, el casino ja era tancat¹⁰¹ i les comunicacions seguien sent molt deficientes.¹⁰² I encara al segle xx l'arribada al balneari de Les era tota una odissea. Així s'anunciava en un fullet de propaganda anterior a la construcció de la carretera del port de la Bonaigua, inaugurada el 1924:

Modo de efectuar el viaje por España: en ferrocarril hasta Tárrega, y en ésta automóvil pasando por Tremp hasta Sort, y en Sort hay tartranas hasta Esterri y de este punto se emprende la subida por el port de la Bonaigua que representan unas seis horas a pie, o a caballo, hasta Salardú el primer pueblo del Valle de Arán. A partir de este punto se encuentra cómodos coches hasta Lés.¹⁰³

Qui s'aventurés a aquest viatge certament necessitaria el repòs que li oferien els Banhs de Les.

La vida de la vila de Les estava mediatitzada pels Banhs i tota l'activitat que es generava al seu entorn. Així, per exemple, l'any 1884, un any trist a Les perquè va arribar l'epidèmia

Ja més entrat el segle xx, la propaganda dels Banhs de Les es dirigia fonamentalment a clients catalans, tot destacant a més de les seves virtuts terapèutiques, l'encant paisatgístic del lloc, com ho fa palès la utilització del qualificatiu de «La Suiza catalana». (Extret del llibre de Manuèl Demiguel (1999), *Uèlhada ath passat*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs)

de còlera, l'Ajuntament prenia unes mesures peculiars. El 15 d'agost els membres de la corporació municipal:

Invitan a los dueños del Casino de Puente del Rey y a los de los Baños Termales de esta villa, por si quieren ceder amistosamente, previa la debida retribución de arriendo, la ocupación de los mismos para el objeto de colocar en ellos las procedencias coléricas.

També s'acordaven les mesures per si es negaven a la cessió.¹⁰⁴ L'any 1895 també va ser difícil per als veïns de Les. Els dies 7 i 8 de gener, una gran allau —per la neu acumulada després de la gran nevada que havia començat el 23 de desembre— s'emportà setze bordes i dues cases. Les partides afectades foren Soberpèra, Saviela, Lausens, Pèirmunich, Bersat, Mascuè i Serís. Aquesta allau causà un perjudici greu, no només per la pèrdua dels edificis, sinó també per la de la palla i l'herba que s'hi emmagatzemava, fet que va provocar que aquell any algunes famílies haguessin d'abandonar la cria de bestiar.¹⁰⁵ Però les desgràcies no acabaven. El 16 d'agost un fet catastròfic fa commoure la vila: un incendi va destruir vint-i-un edificis a Saviela. La mobilització de recursos per ajudar els damnificats va ser immediata, i ben significativa és la petició de col·laboració als estiuejants francesos, un

col·lectiu amb un nivell econòmic alt, al qual l'Ajuntament no dubtà de convocar. Sabem també que la Diputació de Lleida va col·laborar, ja el 27 d'agost, amb 1.000 pessetes, «[...] a la suscripción habierta por este municipio en la que tomaron parte los pudientes de Les y a la colonia francesa que se hallaba veraneando en esta población, para atender a las necesidades más urgentes de las familias que quedaron sin lecho ni hogar y en la mayor miseria a causa del incendio [...]»¹⁰⁶ No tenim constància de les aportacions dels particulars.

L'arribada de banyistes i turistes va produir també algunes molèsties, com ara el soroll. El gener de 1894 l'Ajuntament va decretar una limitació d'horaris d'obertura, fins a les 12 de la nit, quan «[...] las tiendas y demás establecimientos donde se reuna la gente deben quedar cerradas.» La mesura devia servir de poc, i un any i mig després, precisament a l'estiu de 1895, l'Ajuntament acordava:

[...] para el sosiego de la población encontraría la necesidad se acordase la hora de la noche en que los establecimientos públicos de esta localidad que se dedican a la venta de bebidas viniesen obligados a cerrarlos, y estando el Ayuntamiento unánime acordó señalar para el cierre de dichos establecimientos la hora de las once de la noche durante el verano y la de las diez en el resto del año.¹⁰⁷

El bullici i l'animació alegrava la vida de Les, però també devia suposar força inconvenients pels veïns que havien de matinar. Dos mons molt diferents reunits en un petit poble, en una època de canvi econòmic i social. Val a dir que era un moment en què les institucions maldaven per potenciar l'activitat econòmica, i alhora per defensar el món comunal, precisament quan les actituds particularistes s'intensificaven; per això les relacions entre l'Ajuntament i la societat gestora no sempre foren harmòniques, i en els moments en què l'activitat particular, més que beneficiar, perjudicava els interessos dels veïns, s'hi posava fre. El juliol de l'any 1879 els membres de la corporació municipal:

[...] por unanimidad acordaron que se impida inmediatamente la obra o quiosco que la Sociedad de dicho Baño intenta construir en el terreno comunal que pertenece a esta población, por ser obligación de esta Corporación guardar y hacer guardar los derechos y bienes que al vecindario o municipio pertenecen.¹⁰⁸

La presència de l'establiment termal afectà la vida del poble i reportà millores en infraestructures, com ara els serveis de correus i telègrafs, els serveis d'extinció d'incendis o la reparació de carreteres, camins i ponts; suposà canvis en les activitats d'esbarjo, fruit de la creació del nou establiment de joc; produí transformacions de les relacions socials,

de les celebracions festives, o fins i tot de la forma de vestir. Una mutació que afectava la vida quotidiana dels veïns, noves activitats econòmiques i nous referents socials, a causa del contacte amb els usuaris dels Banhs, generalment persones benestants i a més a més estrangeres. Tot plegat un veritable impacte per a un petit poble aranès.¹⁰⁹ La gestió dels Banhs i del casino fan novament palesa una realitat recurrent en l'economia aranesa: la seva dependència externa. La capacitat d'iniciativa, la modernitat, el negoci de l'hostaleria, la capacitat tècnica i de finançament era aleshores a l'estranger o en grans nuclis urbans com Barcelona, però Barcelona era massa lluny. De la mateixa manera que el capital francès havia dominat el negoci de la fusta (per raons òbvies de facilitat de transport)¹¹⁰ i el de la mineria (també el mineral tenia sortida cap a França) —en canvi el negoci hidroelèctric ja es desenvolupà amb capital català-canadenc— el negoci turístic depenia d'empresadors francesos. No era estrany que empresaris dels pobles veïns com Luchon, Hòs, Sant Beat o Aspet s'aventuressin en aquest negoci, quan la demanda al seu territori era ja satisfeta. Calia obrir noves vies de negoci, i Les era un bon lloc, proper a França i agradable, una mena de Luchon de segona categoria, per a gent no tan potentada.¹¹¹ S'hauria d'analitzar la trajectòria d'aquests petits empresaris per veure si aquesta era la seva activitat primordial o n'era una més, en un seguit d'activitats econòmiques diversificades en el món del comerç, de l'hostaleria o de les inversions en petits negocis. I alhora caldria estudiar tot el lligam de relacions empresarials que establiren amb aranesos de certa capacitat financera: el baró, el notari, el governador, certs militars i alguns membres de cases fortes. En aquest sentit, el cas aranès en l'àmbit del turisme termal no tenia res d'original.¹¹²

Annex

La Societat dels Banhs: convenis i traspessos de propietats

AHL, Registre
d'Hipoteques de
Vielha, 34-37

Nom	Finca	Classe	Tipus contracte	Data
Baden, Luciano	Baños	Establec.	convención	1845
Abós, Fernando	Baños	patio	venta	
Arró, Manuel	Baños	Establec. balneario	venta	[1851]
Sirat, Francisco	Baños	Establec.	venta	1845
Bersach, F.	Baños	Establec.	venta	(1847?)
Bordes, Lorenzo	Baños	Establec.	venta	
Bona, Antonio	Baños	casa	venta	
Capblanch, Ramon?	Baños	Establec.	venta	
Forcada, Antonio	Baños	Establec.	venta	
Ger, Juan	Baños	Establec.	venta	1845?
Puig, Agustín	Baños	Establec.	venta	
Redonets, Agustín	Baños	Establec.	venta	
Arró, Manuel	Baños	Establec. de aguas	hipoteca	[1851?]
Pinos, Mariano y Ju.	Bañys	prado	apoca dotal	1850
Madoz, Pascual	Baños	Todos	convención	1851
Sirat, Francisco	Baños	Establec.	convenio	1845
Barón (Cao)	Baños	Establec.		1852
Ayuntamiento	Baños	Establec.	convención	1852
Ribet, Andrés	Bans	prado	embargo	
Puix, Miguel	Baños	prado	embargo	
Romeva, Juan	Baños	terreno	venta	
Sabi, José	Baños	terreno y peseas	venta	
Puig, Francisco	Camino Baño	campo	venta	1854
Sabi, Francisco	Camino Baño	campo	venta	1854?

Fonts documentals

AGA (Archiu Generau d'Aran)

Fons institucionals

Conselh Generau d'Aran

Fons municipals

Ajuntament de Betren

Fons notarials

Notaria de Bossòst, Manuaus, 1898, 1899, 1900.

Notaria de Vielha, Manuaus, 1811-1812, 1825, 1825-1826, 1827, 1828, 1828-1829, 1866, 1867, 1877, 1878

Comptaduria d'Hipoteques de Vielha

Llibre de registre i d'escriptures (1797-1800)

Fons patrimonials

Çò d'Augèr, de Betren e çò de Bonòme, de Garòs

Çò de Bernada, de Vielha

Çò de Janeta, de Les

Çò de Miquèla, de Germesa, de Satlari, de Peirparent e de Gasconet, de Les

Çò de Mossenpèir, de Les, e çò de Cojo, de Bagergue

Çò de Mossenpèir, de Les

Fons empreses

Productora de Fuerzas Motrices. Central de Cledes

AHL (Arxiu Històric de Lleida)

Cadastre, Les c. 87 (1717-ca. 1790). Valle de Arán c. 174 (1843)

Comptaduria d'Hipoteques de Vielha

Llibres de registre (B 34-37...)

Llibres d'escriptures (B 11...) 14 (1826, 1827) lligalls d'actes notarials de Portolés

15 (1840, 1841, 1842, 1843); 16 (1845, 1846, 1847); 17 (1848, 1849)

18 (1850 —5-I-30-XII—, 1851 —4-V-25-XI—, 1852 —21-VIII-17-XI—, 1853 —15-IX-19-IV—)

AML (Archiu Municipau de Les)

ASAL (Actes de Sessions de l'Ajuntament de Les), anys: 1870, 1871, 1872-1877, 1877-1878, 1879-1880, 1883-1884, 1889-1890, 1891-1892, 1893, 1893-1895, 1895-1897, 1897-1898, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1916.

RB (Real Biblioteca)

Ms. 2435. Respostes de la Val d'Aran als qüestionaris de Francisco de Zamora (1788-1789).

Bibliografia

ADEMÀ, Juan (1925). *El Valle de Arán y sus riquezas*. Barcelona: Impr. Elzeveriana y Lib. Camí.

ALONSO ÁLVAREZ, Luis. *Auge y declive del turismo termal en España, 1874-1936*. Universidad de A Coruña. <http://www.economia.unam.mx/cladhe/registro/ponencias/343_abstract.pdf>

——— (2011). «El agua como ventaja. Orígenes y expansión del turismo termal en España, 1750-2010», a *X Congreso Internacional de la AEHE, 8, 9 y 10 septiembre 2011*. Universidad Pablo de Olavide Carmona (Sevilla), p. 5. <<http://www.aehe.net/xcongreso/pdf/sesiones/turismo/el%20agua%20como%20ventaja-origenes%20y%20expasion%20del%20turismo%20termal.pdf>>

ARDOUIN-DUMAZET, Victor-Eugène (1904). *Voyage en France, 41e serie, Pyrénées, partie occidentale: Pays Basque – Navarre : Mixe – Soule – Béarn: Barétous – Aspe – Ossau (département des Basses-Pyrénées)*. Paris–Nancy: Berger-Levrault.

Arquitectura balneària a Catalunya (1986). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Direcció General d'Arquitectura i Habitatge, Cambra Oficial de la Propietat Urbana.

Autels votifs (1990). Tolosa: Conseil Général de la Haute-Garonne, avec le concours de la Direction des Musées de France et de la Direction des Affaires Culturelles de Midi-Pyrénées.

AVILÉS, Juan (1893). *El Pallars, Arán y Andorra*. Barcelona: Impr. del Universo. (Ed. Tremp, Garsineu, 1993)

Balnearis (1999) (Albert MITJÀ, dir.). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament d'Indústria Comerç i Turisme, Direcció General d'Energia i Mines.

BARRIOBERO, Ignacio (2002). «Causas y consecuencias jurídicas de la consideración como recursos mineros de las aguas minerales y termales», *Redur*, nº 0 (juny), p. 9-35. <<http://www.unirioja.es/dptos/dd/redur/numero0/barriobero.pdf>>

BARRY, Edward (1856). «Les eaux thermales de Lez à l'époque romaine», *Revue archéologique*, p. 677-688.

CALZADO DE CASTRO, Melquíades (2006). *Era baronia de Les*. Vielha: Conselh Generau d'Aran.

CASTIELLA, Miguel Àngel (1965). *Forastero en el Valle de Arán*. Lleida: Instituto de Estudios Ilerdenses.

COMET, Rémy (1929). *L'enclave espagnole du Val d'Aran*. Tolosa: Impr. du Sud-ouest.

COROMINES, Joan (1989-1997). *Onomasticon Cataloniæ*. Barcelona: Curial i "la Caixa".

CHATTERTON, Lady (1843). *The Pyrenees with excursions into Spain*. Londres: Saunders and Outley, v. 2.

DEMIGUEL, Manuèl (1999). *Uèlhada ath passat*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.

FABRE, Georges; Marc MAYER; i Isabel RODÀ (1984-2002). *Inscriptions romaines de Catalogne*. París: Centre Pierre Paris; Bellaterra, UAB.

FEO, Francisco (2001). «Geografía médica del Valle de Arán (1913)», *Lurralde*, núm. 24, p. 315-327. <<http://www.ingeba.org/lurralde/lurranet/lur24/medica/medica...>>

FORBES, James David (2000) (Jean-Pierre Daraux, ed.). *Le voyage aux Pyrénées de James David Forbes*. Pau: Cairn.

GADEAU DE KERVILLE, Henri (1928). *Autour du canton de Bagnères-de-Luchon (France et Espagne)*. Tolosa: Édouard Privat.

GOURDON, Maurice (1884). *À travers l'Aran*. París: G. Charpentier et Cie.

MARAVÉ, Francisco (1992). «El termalismo y culto a las aguas en la Prensa médica Española», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, t. v, p. 195-210.

MOLINA, Juan José (2010). *Balnearios: antiguas prácticas, nuevas costumbres*. Barcelona: Ed. Astro Uno.

MURRAY, James Erskine (1998). *Un été dans les Pyrénées*. Portet-sur-Garonne: Loubatières.

Notice sur la Vallée d'Aran (1840 o post.) [S.l.]: Imprimerie de Lavergne. Inclou: *Carte de la Vallée d'Aran*. Extraite de la Carte du Dept. de la Haute Garonne exposée en 1840 au Capitole par Mr. Duclos, conducteur des Ponts et chaussées.

PABAN, Marissa (1999) (Enric Vicedo, ed.). «La Val d'Aran (1850-1936): una comarca entre la tradició i la modernitat», a *Empreses i institucions econòmiques contemporànies a les terres de Lleida 1850-1990*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 117-139.

PAC, Henri (1991). *Luchon et son passé*. Tolosa: Privat.

PORTELLA, Ricardo (1922). *Hidrología médica de la provincia de Lérida*. Lleida: Impr. Juventud.

Respostes de la Val d'Aran als qüestionaris de Francisco de Zamora, introducció i edició de M. Àngels SANLLEHY. Tremp: Garsineu [en premsa].

ROCAFORT, Ceferí (1991). *Excursions pel Pirineu i el Pla de Lleida*. Lleida: Pagès.

SACAZE, Julien (1892). *Inscriptions antiques des Pyrénées*. Tolosa: Privat.

SÁNCHEZ FERRÉ, Josep (1992). *Guía de establecimientos balnearios de España*. Madrid: MOPT.

——— (2000) (Juan Antonio López Geta, J.L. Pinuaga Espejel, eds.). «Historia de los balnearios en España», a *Panorama actual de las aguas minero-medicinales en España*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente, Instituto Tecnológico Geominero de España, p. 213-230. <<http://aguas.igme.es/igme/publica/pdfart3/historia.pdf>>

SANLLEHY, M. Àngels (1993). «Les vies de comunicació a era Val d'Aran (segles xvii-xix)», *La Fundació* [Fundació Jordi Cases i Llebot, Hostafrancs], núm. 10 (juliol), p. [12]-[14], núm. 11 (octubre), p. [8]-[10].

——— (2001). «Pròleg», a Madoz, Pascual. *Era Val d'Aran (1845): el Valle de Arán (1845) del Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar de Pascual Madoz*. Vielha: Edicions Araneses, p. 3-15.

——— (2007a). *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. xvii-xviii)*. Tremp: Garsineu.

——— (2007b). «Arán y sus vías de comunicación durante los siglos xvii-xix». *Copos magazine*, nº 3 (novembre), p. 11-14.

——— (2010). [Veus]: «Baños de Arties» i «Baños Termales de Les», a *Diccionari biogràfic de les terres de Lleida: política, economia, cultura i societat, segle xx*. Lleida: Alfazeta.

SOLÀ-MORALES, Ignasi de (1986). «Organització de la vida col·lectiva», a *Arquitectura balneària a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya–Cambra Oficial de la Propietat Urbana, p. 67-112.

SOLER SANTALÓ, Juli (1906). *La Vall d'Aran*. Barcelona: L'Avenç.

TARIPÉ, Raymond de (1879). *Le moine Santa-Maria, épisode de la guerre civile au Val d'Aran (Espagne)*. Tolosa: Vital Lib.-Éd.

El Valle de Arán. Publicación patriótica y defensora de los intereses morales y materiales de la comarca. Any I, núm. 2 (20-VII-1924).

ZAMORA, Francisco de (1973). *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona: Curial.

Notes

- 1 Raymond de TARIPÉ (1879), *Le moine Santa-Maria, épisode de la guerre civile dans le Val d'Aran (Espagne)*, Tolosa, Vital Lib.-Éd., p. 11.
- 2 Per a una introducció general al tema, amb referències a l'evolució històrica del termalisme, amb aportacions de fonts bibliogràfiques, vegeu: Josep SÁNCHEZ FERRÉ (1992), *Guía de establecimientos balnearios de España*, Madrid, MOPT. Agraeixo a Claudi Aventin aquesta informació. Per a Catalunya: *Arquitectura balneària a Catalunya* (1986), Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Direcció General d'Arquitectura i Habitatge, Cambra Oficial de la Propietat Urbana. *Balnearis* (1999) (Albert Mitjà, dir.), Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament d'Indústria Comerç i Turisme, Direcció General d'Energia i Mines.
- 3 Juan José MOLINA (2010), *Balnearios: antiguas prácticas, nuevas costumbres*, Barcelona, Ed. Astro Uno. Les a p. 54-55.
- 4 De 73 establiments el 1849 a 125 el 1869 fins a arribar al màxim de 193 el 1877-1896; al segle xx ja començà la davallada: 174 (1903-1905), 134 (1905-1907). Probablement la tipologia i la categoria havia canviat, només resistiren els més notables. Juan José MOLINA (2010) (dades obtingudes de la versió en línia, p. 398).
- 5 Cf. M. Àngels SANLLEHY (2010), [Veus]: «Baños de Arties» i «Baños Termales de Les», a *Diccionario biográfico de les terres de Lleida: política, economia, cultura i societat, segle xx*, Lleida, Alfabeta. Edward BARRY (1856), «Les eaux thermales de Lez à l'époque romaine», *Revue archéologique*, p. 677-688 (p. 678).
- 6 Miguel Ángel CASTIELLA (1965), *Forastero en el Valle de Arán*, Lleida, Instituto de Estudios Ilerdenses, p. 185. Actualment es poden veure unes banyeres a l'exterior de l'establiment i també a l'exterior d'una casa de Les, de les quals desconexem la datació.
- 7 Edward BARRY (1856); Maurice GOURDON (1984), *À travers l'Aran*, París, G. Charpentier et Cie; Julien SACAIZE (1892), *Inscriptions antiques des Pyrénées*, Tolosa, Privat; Rémy COMET (1929), *L'enclave espagnole du Val d'Aran*, Tolosa, Impr. du Sud-ouest; Juli SOLER (1906), *La Vall d'Aran*, Barcelona, L'Avenç, p. 54.
- 8 El suport era, efectivament, marbre de Sant Beat o d'Arties. De les 95 peces de la zona de Lleida catalogades per Fabre–Mayer–Rodà, només 20 eren de marbre, 6 de les quals corresponen a les peces de la Val d'Aran: Georges FABRE, Marc MAYER i Isabel RODÀ (1984-2002), *Inscriptions romaines de Catalogne*, París, Centre Pierre Paris; Bellaterra, UAB.

- 9 Existeix un curt, però força interessant catàleg de l'exposició organitzada pel Musée Archéologique Départemental de Saint-Bertrand-de-Comminges, *Autels votifs* (1990), Tolosa, Conseil Général de la Haute-Garonne, avec le concours de la Direction des Musées de France et de la Direction des Affaires Culturelles de Midi-Pyrénées. I amb nombroses il·lustracions: Julien SACAIZE (1892).
- 10 Georges FABRE, Marc MAYER i Isabel RODÀ (1984-2002), v. II: *Lérida*, p. 97-104 (58-64).
- 11 Ibid., p. 147-148 (19*-21*).
- 12 La peça 376 de l'inventari («svastica») passà del baró de Les a M. Cazes. M. Agos va adquirir la col·lecció Cazes i la passà a Julien Sacaze. La peça 377 («Lexi deo...»), que es trobava al vestibul de les termes de Les, i fou portada al castell del baró, la qualifica de «probablement fausse» (p. 466). La peça 378 («Nymphis pro salute Lexeia...») de la col·lecció d'Agos, la qualifica de «très suspecte» (p. 467). I la peça 379 (part inferior de l'altar «Orti F. Pulina...»), conservada al castell del baró, la part superior «a été volée à M. de Les il y a peu d'années, par un visiteur étranger». I conclou: «Il est presque sûr que cette inscription et les deux qui précèdent, sont fausses», p. 467, Julien SACAIZE (1892).
- 13 «The proprietor is M. Badin, who has built the baths beyond the town, and is now constructing an hotel for its accommodation», Lady CHATTERTON (1843), *The Pyrenees with excursions into Spain*, Londres, Saunders and Outley, v. 2, p. 8.
- 14 Va consultar l'abbé Cazaux, de Sant Beat, i M. Morel, que féu gestions «dans la famille même du feu M. le baron de Lez, fondateur de l'établissement actuel, n'ayant abouti à rien», Edward BARRY (1856), p. 879. Cita com a font: *Notice analytique des eaux thermales de Lez*, Saint-Gaudens, Abadie, 1843.
- 15 «[...] un foyer de population sédentaire ou nomade que quelque intérêt spécial devait, dans cette époque, attirer ou fixer à l'issue de la source thermale», Maurice GOURDON (1884), p. 137.
- 16 Juli SOLER (1906), p. 331.
- 17 Per altra banda no gens fàcil de determinar. Segons Coromines procedeix de *Lens* ('roca'), rectificant la seva primera asseveració que la lligava a cova, avenc, i l'apropava a topònims com *Lles*, *Llers* o *Llessui*: Joan COROMINES (1989-1997), *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona, Curial i "la Caixa", v. 5, p. 19-20.
- 18 Rémy COMET (1929), p. 15.
- 19 Maurice GOURDON (1884), p. 136-142.
- 20 Julien SACAIZE (1892), p. 466.
- 21 «Les eaux de Lez n'étaient guère pratiquées à l'époque romaine comme aujourd'hui que par des gens du voisinage auxquels des raisons de commodité ou d'économie les faisaient préférer.» «Rien n'indique que les eaux de Lés ou celles d'Arties aient jamais atteint le degré de réputation auxquels s'étaient élevés, dès les premiers siècles de l'Empire, dans la vallée voisine de la Pique, les Thermes Onésiens», Edward BARRY (1856), p. 682.
- 22 RB (Real Biblioteca), Ms. 2435. N'he preparat l'edició completa a: *Respuestas de la Val d'Aran als questionaris de Francisco de Zamora*, introducció i edició de M. Àngels SANLLEHY, Tremp, Garsineu. [En premsa]
- 23 «93. Si hai fuentes medicinales, para qué enfermedades son buenas, en qué parage están situadas, con qué cuidado y comodidad se hallan dispuestas y si hai concurrencia a ellas», RB, Ms. 2435.
- 24 Altres fonts com aquesta no. Basant-se en la topografia mèdica de Vilar Ferran de 1913, Feo diu: «En 1913, se explotaban únicamente las sulfurosas termales de Lés, Artias y Tredós aunque ninguna figuraba en la Guía oficial de aguas minero-medicinales de España que anualmente se publicaba con la autorización del Ministerio de Gobernación. No se explotaban las sulfurosas termales de Garós, las ferruginosas y nitrogenadas de Bosost ni las ferruginosas y magnésicas de otras localidades», Francisco FEO (2001), «Geografía médica del Valle de Arán (1913)», *Lurralde*, núm. 24, p. 315-327 (p. 3).
- 25 Respuestas A i B de l'interrogatori general.
- 26 «68. Si hay fuentes intermitentes, medicinales u otras curiosas, termas o baños públicos, de qué minerales se componen, si se ha hecho de sus aguas análisis químico, cuándo, por quién y si se ha escrito o impreso alguna relación

o tratado, para qué enfermedades son buenas, en qué parage están situadas, con qué cuidado y comodidad se hallan dispuestas, si hay concurrencia a ellas, o por qué medios se podrán hacer más cómodas y frequentadas», RB, Ms. 2435.

- 27 Respostes de Les i Bausen de l'interrogatori particular.
- 28 Francisco de ZAMORA (1973), *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona, Curial, p. 199.
- 29 L'aprofitament modern dels Banhs d'Arties data de 1814 i l'edifici es va fer el 1817. La millora i construcció de l'edifici actual es va iniciar el 1848, i va restar en funcionament fins als anys seixanta del segle xx: Josep SÁNCHEZ FERRÉ (1992).
- 30 Precedeix les paraules aquesta petita explicació: «J'ai descendu la vallée en longéant la rivière pendant une demi-heure jusqu'à Les où se trouve un établissement de bains, qui, comme d'habitude doit ses sources à une masse de granit que se trouve à proximité»: James David FORBES (2000) (Jean-Pierre Daraux, ed.), *Le voyage aux Pyrénées de James David Forbes*, Pau, Cairn, p. 46. Un altre viatger, Murray, no fa cap esment a Les en la seva ruta de Bossòst a St. Beat, encara que la narració té quelcom d'estrany, el pas per Vielha. James Erskine MURRAY (1998), *Un été dans les Pyrénées*, Portet-sur-Garonne, Loubatières.
- 31 «Our active little host presented us with a printed description of the baths. From it, I learn that the Valley of Aran is seven leagues long and five wide. It contains thirty-two towns and villages, sixty-nine churches, and about twenty-thousand [*sic*] inhabitants. It was well known to the Romans, who had bathing establishments at Lès and elsewhere», Lady CHATTERTON (1843), v. 2, p. 8. «They are situated beyond Lès, on the left bank of the river, about ten minutes walk from our chateau. The baths, twenty in number, are good, and on the upper story are four small bed-rooms, wich are let at a franc a-day each, and are very convenient for those who take the waters»: Lady CHATTERTON (1843), v. 2, p. 9. Esmenta també les accions violentes dels carlins.
- 32 «El actual edificio fue construido el año 1852, junto una avenida de tilos y extensas praderías...»: Ricardo PORTELLA (1922), *Hidrología médica de la provincia de Lérida*, Lérida, Impr. Juventud, p. 47. Agraïxo a Jèp de Montoya la informació sobre aquest estudi. També Soler ho afirmava: «Es un regular edifici, construit en 1852, que fou comprat a la vila per una societat, quan el governador de la Vall, D. Pasqual Madoz, vengué'ls bens comunals»: Juli SOLER (1906), p. 327-329. Henri Gadeau de Kerville donava la mateixa data, però parlava de plataners: «L'établissement thermal de Lès, de modeste apparence, est un peu en amont du bourg et sur la rive droite de la Garonne. Une avenue de platanes y conduit. Bâti en 1852, il se compose, au rez-de-chaussée, d'une galerie contenant des cabines avec baignoire et d'une buvette, et, au premier étage et au second, de chambres à coucher pour les baigneurs»: Henri GADEAU DE KERVILLE (1928), *Autour du canton de Bagnères-de-Luchon (France et Espagne)*, Tolosa, Édouard Privat, p. 154.
- 33 Per exemple: «En virtud del servicio que hace José Villabona en el hospital militar, el Ayuntamiento de Artías dispondrá se le suministren baños, que toma por absoluta necesidad, gratis. Viella 21 de julio de 1846. El Coronel Gob[ernado]r Ignacio de la Puente»: AGA (Archiu Generau d'Aran), Conselh Generau d'Aran, top. 1503. (21-VII-1846).
- 34 Governador entre 1835 i 1836 i diputat per la província de Lleida des de 1836 fins a 1840: M. Àngels SANLLEHY (2001), «Pròleg», a Madoz, Pascual, *Era Val d'Aran (1845): el Valle de Arán (1845) del Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar de Pascual Madoz*, Vielha, Edicions Aranese, p. 3-15.
- 35 Pascual MADDOZ (1945-1950), *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, Est. Literario-Tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti, veu: Les.
- 36 *Notice sur la Vallée d'Aran* [1840 o post.] [s.l.], Imprimerie de Lavergne. Inclou: *Carte de la Vallée d'Aran. Extraite de la Carte du Dept. de la Haute Garonne exposée en 1840 au Capitole par Mr. Duclos conducteur des ponts et chaussées*. Agraïxo a Claudi Aventin la informació sobre aquest text. M. Badin, administrador del baró, va proporcionar aquest escrit a Chatterton.
- 37 Raymond de TARIPÉ (1879), p. 32-33.

- 38 «[...] on y trouve quelques ressources grâce à l'hôtel établi près des fontaines thermales exploitées dans un petit établissement riant et bien tenu»: Victor-Eugène ARDOUIN-DUMAZET (1904), *Voyage en France, 41e serie, Pyrénées, partie occidentale: Pays Basque – Navarre: Mixe – Soule – Béarn: Barétous – Aspe – Ossau (département des Basses-Pyrénées)*, Paris Nancy, Berger-Levrault, p. 97. I el 1906, segons Juli Soler: «Al cap-d'amunt de l'esmentat passeig, y a 5 minuts de distancia, hi ha l'establiment dels banys termals, situat no lluny del riu, recolzat en l'arbrada serra y envoltat per verdes praderies. Es un regular edifici, construït en 1852, que fou comprat a la vila per una societat, quan el governador de la Vall, D. Pasqual Madoz, vengué'ls bens comunals. Té dos pisos. En la planta baixa hi ha la galeria dels banys, ab 20 estances de primera classe y 10 de segona. Ademés té una instal·lació de dutxes, etc. En el pis de dalt hi ha les habitacions, que la seva arrendataria, Madame Descoux, ha posades ab regular confort, essent aquest establiment de lo millor de la Vall»: Juli SOLER (1906), p. 327-329.
- 39 Es podria fer un simil amb l'activitat paral·lela que generarà l'explotació minera, tal com ha estudiat Paban: «Es construïen cases benestants, es llogaven cambres d'hotels, hi havia una major demanda de servei domèstic, s'obrien nous establiments de venda de queviures i locals d'oci, com cafès i tavernes. També el transport de mineral comportava la demanda de carruatges i animals de tir, i el condicionament de camins, amb el consegüent guany en jornals. El benefici major era extern, però internament també es va produir un creixement econòmic apreciable»: Marissa PABAN (1999) (Enric Vicedo, ed.), «La Val d'Aran (1850-1936): una comarca entre la tradició i la modernitat», a *Empreses i institucions econòmiques contemporànies a les terres de Lleida 1850-1990*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 126-127.
- 40 «Pero permanecía, sobre todo, la indefinición de los derechos de propiedad sobre las aguas, cuyos dominios —el útil y el directo— se encontraban divididos desde tiempo inmemorial [...]. De este modo, comenzó a despejarse el terreno para la creación de sociedades que estimulasen la mejora y crecimiento del sector. Cuando finalmente en 1855 se decretó la venta del patrimonio de los ayuntamientos —incluida en la llamada desamortización de Madoz—, quedaron totalmente definidos los derechos de propiedad, de manera que los establecimientos de baños que aún permanecían en poder de los concejos fueron transferidos a particulares interesados en su explotación comercial»: Luis Alonso ÁLVAREZ, *Auge y declive del turismo termal en España, 1874-1936*. <http://www.economia.unam.mx/cladhe/registro/ponencias/343_abstract.pdf>
- 41 Que publicava *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica (1877-1932)*. «Órgano de expresión de la Sociedad Española de Hidrología Médica, desde el año siguiente a su constitución hasta la disolución del Cuerpo de Médicos de Baños, por Decreto en el periodo republicano»: Francisco MARAVER EYZAGUIRRE (1992), «El termalismo y culto a las aguas en la Prensa médica Española», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, t. v, p. 195-210.
- 42 «La importancia del Real Decreto de 29 de junio de 1816 radica fundamentalmente en dos aspectos: por una parte, revela el momento a partir del cual el Estado comienza a desarrollar su interés por las aguas minerales y termales; y, además, muestra que el fundamento que guía la inicial intervención administrativa sobre estas aguas se encuentra en la *policía sanitaria*... Como se acaba de ver, en el periodo comprendido entre 1816 y 1865 se ha pasado de una situación de monopolio competencial sobre las aguas minerales por parte de los médicos directores, al término de dicho monopolio, al irrumpir en este campo el Cuerpo de ingenieros de minas»: Ignacio BARRIOBERO, *Causas y consecuencias jurídicas de la consideración como recursos mineros de las aguas minerales y termales*. p. 4-5. <<http://www.unirioja.es/dptos/dd/redur/numero0/barriobero.pdf>>
- 43 Tanmateix, tenim l'informe del metge Ademà, subdelegat de medicina del *partido* de Vielha de 1925, sobre les possibilitats dels balnearis aranesos i de la construcció de sanatoris antituberculosos. Juan ADEMÀ (1925), *El Valle de Arán y sus riquezas*, Barcelona, Impr. Elzeveriana y Lib. Camí.
- 44 En una comptabilitat de finals del segle XVIII, conservada a casa Mossenpèir hi ha nombroses referències a jornals de treball realitzats als Banys i que s'han de pagar: «25 gornals per lo ba [sic], 6 gornals per la mola, 11 gornals per lo preuyfet del bany, 6 gornals de Forcada per lo bany, 10 gornals per lo pont i la mola»: AGA, Çò de Mossenpèir, top. 1121 (ca. 1790).
- 45 Encara que l'edifici actual, que estigué en servei fins a la dècada dels seixanta del segle XX, data de 1848. Josep SÁNCHEZ FERRÉ (1992), p. 201.

- 46 Encara que no es pot descartar totalment aquest últim supòsit, donada la freqüència amb què es troben fons municipals barrejats amb fons patrimonials particulars.
- 47 S'indica que tot el que està pintat en gris [al plànol] està fet, tot el que està pintat en vermell està per fer, i acaba: «Fait pour moi Bertrand Salles, entrep[reneur] de Bagnères de Luchon, le 20 juin 1819»: AGA, Çò de Mossenpèir (20-VI-1819).
- 48 Aquest és el nombre d'aixetes previstes. Amb l'especificació: «[...] du même calibre de ceux dont on se sert pour des bains à Toulouse.» Ja al segle xx, es parla de «[...] dieciseis cuartos de baño muy confortables e higiénicos.» A més de «[...] una lujosa sección de inhalaciones y de pulverizaciones [...]»: Ricardo PORTELLA (1922), p. 48.
- 49 A més de les millors es volia evitar que l'aigua pogués «[...] degrader les murs qui sont faits avec de très mauvais matériaux». «Et comme dans la vallée d'Aran non a pas un plombier ni un soudeur il faut encore onze paires de platines qui seront de dimension nécessaire pour les robinets des baignoires, dont l'une de ces platines sera soudée au robinet et l'autre au tuyau pour qu'il ne faille que démonter les vis, quand il faudra démonter un robinet ou réparer la soudure»: AGA, Çò de Mossenpèir, (20-VI-1819).
- 50 Melquíades CALZADO DE CASTRO (2006), *Era baronia de Les*, Vielha, Conselh Generau d'Aran, p. 100. El que sí és clar és que M. Badin era un bon administrador de la baronia; el 1802, a instància seva, el jutge de Miguel Capdet feia un manament als fusters de Les Josep Capblanc i Pasqual Busquet perquè acabessin l'obra de l'escala de la baronia. El baró estava relacionat amb Francisco Cirat, Pere Anton Cirat i Anton Portolés —de la família de notaris—, amb els quals tenia rebuts i reconeixement de deutes per valors força importants: 107, 51 i 153 pessetes. Melquíades CALZADO DE CASTRO (2006), p. 99 i 101.
- 51 Cf. M. Àngels SANLLEHY (2007a), *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII)*, Tremp, Garsineu, v. 1, p. 125-137.
- 52 «El dicho Ayuntamiento y habitantes y los consortes Sirat y Boya declaran haber recibido del empresario Badin el dicho edificio de Baños, relevándole de la responsabilidad que le compete como a empresario y de consiguiente pertenecerá el dicho edificio desde el día de la fecha a villa y consortes Sirat de Boya, con el terreno que se halla entre la pared del jardín del empresario y la alameda del Baño»: AHL (Arxiu Històric de Lleida), Registre d'Hipoteques de Vielha, B 1118.16 (1845), f. 145-146.
- 53 Reconeixien: «[...] sea justo abonar al empresario una indemnización. Más reconocieron que por el perjuicio que el dicho empresario sufrió por causa de la guerra pasada sea justo abonarle una indemnización conforme a la contrata pasada entre la villa de Les y los consortes Juan Sirat y Theresa Boya» [es refereix a l'arrendament de 29 de desembre de 1833]: AHL, Registre d'Hipoteques de Vielha, B 1118.16 (1845), f. 145-146.
- 54 AHL, Registre d'Hipoteques de Vielha, B 1118.16 (1845), f. 145-146.
- 55 El pagament fiscal de 3 de març de 1800 dibuixa clarament les categories en què es classificaven els veïns del poble. En primer lloc el baró i les cases de Francisco Ané, Caishic, Mossenpèir, Pujo i Pau (que paguen 9 pessetes); després Marot, Tomeva, Francisco Barés de Cura, Francisco Casanha, Antoni, Calhau, Simon, Ponin, Sansi i Gasconet (que paguen 8 pessetes). La resta de veïns paga molt menys (de 3 a 6 sous). En el cadastre de 1812: Mossenpèir i Busquet: 28 rals; Caishic: 27 rals; el baró, Pujo i Pau: 25 rals; Paula i Bernada: 24 rals. En el cadastre de 1814: Busquet: 14 pessetes; Pujo, Pau, Mossenpèir, Paula, Tomàs Sabi: 13 pessetes; Bernada: 11 pessetes; baró, Ponin i Antoni: 10 pessetes. Melquíades CALZADO DE CASTRO (2006), p. 99, 101-102.
- 56 Ja feia temps que els barons de Les havien establert aliances matrimonials amb membres de la petita noblesa del sud de França, com es fa palès en els seus cognoms: José Serafin Cao de Benós de Les y de la Forgue de Pomarède, i el seu fill Eduardo Oliver Bernardo Cao de Benós de Les y Chapuis. Evidentment això havia incrementat la presència a Les —poble ja amb força relacions transfrontereres— de personatges procedents de les classes més acomodades dels pobles de l'altra banda de la frontera.
- 57 Aquest s'havia reservat una octava part de la dita quarta part que pertanyia a Arró.
- 58 Sobre els drets dels veïns i aprofitaments comunals cf. M. Àngels SANLLEHY (2007a), v. 1, p. 137-181.

- 59 El notari Caubet havia venut a Pablo Mases y Manonelles, pare d'Antonio Mases y Torrens, «chocolatero», casat, de 35 anys, de Bossòst, una dècima part de la propietat i dels drets de l'establiment dels Banhs. Edifici: baixos, pis, principal en tercera part i golfes, exclòs el terreny que el circumda, passeig i captació d'aigües, però inclòs les places, dipòsits i el pont del Nogueral, amb una extensió total de 757 m. També 20 «cuartos» amb 20 banyeres i dos «mananciales». L'establiment era, en tres quartes parts de José Medan per la compra que féu a l'Estat el 23 de juliol de 1870, i una quarta part de Manuel Arró, per venda que li féu Francisco Sirat de Peïrpament: AGA, Notaria de Vielha, 1878, 20-VIII-1878. Notari F. Caubet i Ademà.
- 60 Limita a orient amb el comú de Les, a migdia amb el prat de Francisco Casanha, casa i corral d'Agustí Puig, a ponent amb el camí del Banh i casa de Francisco Puig i al nord amb els prats de Pere Joan Ribet, Pau Bares, hort i casa d'Arnaut.
- 61 Tots van admetre en el gaudi a Manuel Arró i a Francisco Sirat Boya en una sexta part de les tres parts en què es va dividir, i així Arró i Sirat tenien dues parts de les dotze i Pablo Mases una, i la quarta part restant (que era d'Arró i Sirat) restava a favor de tots els copropietaris.
- 62 Francisco també declara que el seu pare tenia un deute de 700 lliures araneses i cedeix a Juan Boya una finca de 2,5 jornals (unes 42 àrees 60 centiàrees): era el «prado llamado Baño o Saloza», lliure de càrregues, llevat la servitud de pas als hereus de P. J. Boya Escolà: AGA, Notaria de Vielha, 1877, doc. 120, f. 373, doc. 121, f. 377.
- 63 «[...] se decreta y practiquen de cuenta y riesgo de don Manuel Arró el embargo que solicita del crédito que don Benjamín Castex tiene contra D. José Sabi y Benosa, sirviendo este auto de mandamiento al alguacil y actuario. Se exime a don Manuel Arró de la prestacion de fianza.» Requereixen a José Sabi que no pagui el deute «[...] bajo pena de mal pagado se abstenga de abonar a D. Benjamín Castex el crédito que tiene a su favor». El dia 23 l'agutzil del jutjat va embargar «[...] como de la pertenencia de D. José Castex» el següent: un crèdit hipotecari de 7.224 francs i 64 cèntims que tenia contra «D. José Sabi y Benosa (a) Caixich», crèdit que estava assegurat amb la «[...] hipoteca que este constituyó a favor del dicho Castex sobre el prado y fincas conocidas con el nombre de Cauarca», de Les, de 8 jornals (1 hectàrea i 30 àrees) «[...] contiguo al establecimiento de Baños de dicha villa, colindante todo junto y unido a oriente con prados de los dueños del establecimiento de Baños y de Pedro Juan Sirat Peiparent, a mediodia con huerto y tierras de José Boya y Plácido Capblanch, a poniente con camino llamado Paisás y a norte con tierras de Francisco Casaña, del agentante, huerto de José Puig y plaza del espresado establecimiento cuyo crédito responde por las cantidades» de 4.392 pessetes de capital i 500 de costes: AGA, Cò de Bernada, top. 546, 26-V-1890.
- 64 El ven amb gravamen dels banys dels veïns i de casa Sirat i, a més, dels que són arrendataris fins al 1879. Els pagaments que havia de fer Mases a Medan ja estan fets: 15.000 pessetes moneda francesa, igual a 14.250 pessetes nacionals (havia rebut 6.500 pessetes franceses, igual a 1.175 de nacionals, abans, i ara rep 8.500 pessetes franceses, igual a 8.075 de nacionals, en aquest acte). Bordes afirma que comprèn l'idioma espanyol (f. 275-281): AGA, Notaria de Vielha, 1878, doc. 87, f. 275-281, 20-VIII-1878. Notari F. Caubet i Ademà.
- 65 Continuava: «a poniente con prado de dicha sociedad y con corral de Francisco Arnaut» i al nord amb prat del comprador per 440 pessetes franceses, igual a 418 de nacionals: AGA, Notaria de Vielha, 1878, doc. 56, f. 175.
- 66 «Viajes al Valle de Arán (La Suiza española) Para detalles dirigirse a la redacción de Valle de Arán, Calle mayor, 5 Viella. Itinerario Automóvil directo desde Lérida y Tárrega. La nieve a la vista. Espesísimos pinares y frondosos bosques de abetos. Clima de altura entre 1.000 y 2.500 metros. Aguas sulfurosas y termaleas en Artías, Les y Tredos. Excursiones de alpinismo. Lagos Yerbe. Circulo de lagos de Colomes. Riberas de Viella, Artiga de Lin y San Juan de Torán. Pla de Beret y Mongarri. Más de 90 lagos de 2.000 y mas metros de altura. Excursiones al Maladetta (los picos mas altos del Pirineo). Al Portillon de Bosost, Baneres de Luchón (Centro de Atracciones Internacional). A la Forcanada.» *El Valle de Arán. Publicación patriótica y defensora de los intereses morales y materiales de la comarca*, any I (1924), núm. 2, p. 6.
- 67 «[...] es interesante su estudio, no solo por la considerable afluencia de bañistas que allí acude, sino también por los resultados curativos conseguidos»: Ricardo PORTELLA (1922), p. 48. Els banys eren en terreny granític amb roques eruptives, amb un cabal de 325.031 litres (24 hores), *idem*, p. 47. Segons Soler, les aigües sulfuroses termals brollaven a 35° i estaven indicades per als reumatismes i les malalties dels ossos i de la pell. També per als malalts del pit, que les podien suportar millor que altres de major temperatura o molt més concentrades. Tot «[...] ajudat per

la benignitat del clima en l'estació estival. La temporada és de Maig a Setembre, vegent-se força concorreguda. No obstant, estan oberts tot l'any.» Juli SOLER SANTALÓ (1906), p. 329-330.

- 68 L'any 1922 encara es deia: «La altitud de Lés es de 650 metros y como resulta más accesible por la parte de Francia, la mayoría de sus concurrentes proceden de la vecina nación y del Valle de Arán.» Ricardo PORTELLA (1922), p. 48.
- 69 AGA, Çò de Mossenpèir e Còjo, Carta de Bartolomé Portolés a Anton Portolés, top. 480, ca. 1800.
- 70 «(1) Plusieurs maisons nouvelles se sont élevées depuis quelque temps; un hôtel déjà en construction à côté de l'établissement sera prochainement à la disposition du public. Le gouvernement de la province et de la vallée s'occupent avec sollicitude de l'amélioration des chemins; tout annonce donc à Lés une prospérité croissante.»
- 71 *Notice sur la Vallée d'Aran* (ca. 1840), p. 7-8. Un fullet citat per Demiguel dona aquestes tarifes: «Hotel y Fonda desde 8 pesetas por día. Baños 1ª galería: 1,25 pesetas. Baños 2ª galería: 0,75 pesetas. Duchas: 1,25 pesetas. Pulverizaciones: 0,50 pesetas. Abono al manantial: 6,00 pesetas por temporada»: Manuèl DEMIGUEL (1999), *Uèlhada ath passat*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 79.
- 72 «Les privilèges obtenaient bien une chambre à part; mais ce qu'on n'accordait jamais, c'était de faire bouillir son pot au feu autre part que devant la cheminée commune. Et alors, devant cette rangée de marmites, il arrivait souvent qu'après avoir voulu manger de la soupe au jambon, on était réduit, par suite d'un erreur, à prendre de la soupe aux choux et le voisin avalait à votre place le morceau de jambon que vous vous étiez promis de savourer. Cette façon de vivre avait aussi son charme»: Raymond de TARIPE (1879), p. 33.
- 73 «Mais revenons vite à notre sujet et reprenons Lés à ce moment si peu agréable où les baigneurs étaient obligés de partager la chambre de la famille, de coucher dans de lits où la malpropreté des habitants laissait pulluler d'affreux parasites, où l'odorat était offensé par une odeur nauséabonde de fromage, qui s'échappait d'un coffre mal fermé et faisant partie toujours du mobilier de la chambre commune.»: Raymond de TARIPE (1879), p. 33.
- 74 Juan AVILÉS (1893), *El Pallars, Arán y Andorra*, Barcelona, Impr. del Universo (Ed. 1993), p. 67-69.
- 75 «A poca distancia de Les, á la derecha del Garona, en medio de parque diminuto y bien trazado, se levanta un establecimiento termal de aguas sulfurosas que sin ser, ni parecerse, en cosa alguna, á las termas lujosas de Luchon, Bigorre y Cauterets, vista desde el camino, parece una hospedería limpia, aseada, tranquila que convida al descanso, que repone las fuerzas perdidas en el bullicio y la agitación de las ciudades populosas»: Rafael Puig y Valls, *La Vanguardia* (24-VII-1890).
- 76 Juli SOLER (1906), p. 327-329, 16-17.
- 77 AML (Archiu Municipau de Les), ASAL (Actes de Sessions de l'Ajuntament de Les), 30-IX-1891. Agraieixo a l'Ajuntament de Les les facilitats donades per a la consulta dels seus fons documentals.
- 78 AML, ASAL, 19-II-1896, 23-II-1896, 24-I-1897. Nomenament de «fogueros (guardias de campo)» de Pablo Sabi i Francisco Busquet, que informarien sobre les xemeneies i forns que podien ser causa d'incendis, AML, ASAL, 28-II-1870.
- 79 AML, ASAL, 24-I-1897, 26-XII-1897. Cada casc costava tres pessetes; a més, es comprarien tretze cascs de llautó per a l'uniforme dels soldats que «deben acompañar las procesiones de Semana Santa», al preu de dues pessetes, tot pagat amb diners del municipi.
- 80 A més de la dificultat de trobar peces de fusta adients: AML, ASAL, 28-IV-1911.
- 81 «Enterados los señores del Ayuntamiento y Junta de asociados unánimes acordaron se verifique la corta de los árboles viejos de la alameda o paseo de los Baños de esta población y reemplazarlos con árboles jóvenes»: AML, ASAL, 10-XI-1896.
- 82 AML, ASAL, 5-IV-1897.
- 83 AML, ASAL, 31-XII-1912. També el 1916 s'esmenten 18 arbres «existentes en la calle y alameda de los Baños», que foren subhastats per 500 pessetes (cada arbre valorat en més del doble del que es valoraven els 500 pinavets adjudicats a la Seuva i Casteret el mateix any): AML, ASAL, 1916.

- 84 AML, ASAL, sense data, entre 7-II-1902 i 18-III-1902. Per l'escorxador s'havien ingressat 482,25 pessetes, per boscos 810 i per pastures 737,70. En material de secretaria s'havien gastat 225 pessetes.
- 85 AML, ASAL, 24-V-1906.
- 86 Pocs anys després, el 1911, l'arbitri sobre el consum de carn imposat als Hermanos del Establecimiento de Educación y Enseñanza denominado San José ascendia a 1.022 pessetes (a raó de 0,08 cèntims per kg segons el consum estimat de 35 kg diaris [$35 \times 365 = 12.775$ kg]). Igualment es presentà un recurs, molt ben argumentat, per part dels frares que regien el pensionat i noviciat, també conegut com Escuelas Cristianas de San José. AML, ASAL, 6-II-1913.
- 87 Més endavant, prop de l'hotel Franco-Español es va construir un camp de tennis. I, segons ens informa amablement Melquíades Calzado, es creà a Bausen una societat que organitzava regates per la Garona al terme de Les.
- 88 Com diu Solà-Morales: «El balneari és un centre de lleure... Salons i sales de joc, teatres i casinos, esglésies i capelles, restaurants i menjadors, passeigs i jardins, camps d'esports i excursions són alguns dels components ineludibles perquè els objectius balnearis es compleixin»: Ignasi de SOLÀ-MORALES (1986), «Organització de la vida col·lectiva», a *Arquitectura balnearia a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Cambra Oficial de la Propietat Urbana, p. 73 (p. 67-112).
- 89 Tenim coneixement d'un alcalde de Luchon anomenat Azemar que va dur a terme importants obres urbanístiques l'any 1882 a Luchon; el casino s'havia inaugurat el 1880. Henri PAC (1991), *Luchon et son passé*, Tolosa, Privat, p. 82.
- 90 «Acordaron [...] que se autorize al espresado D. Juan María Azemar para la creación o establecimiento en esta villa de un casino de los permitidos por la ley, único que podrá establecerse por el término de nueve años...». AML, ASAL, 1-VII-1871.
- 91 «[...] y que sirva de norma para cualquier otro que quisiera establecer casinos en esta villa sin que precedan los requerimientos legales»: AML, ASAL, 21-VII-1871. Segons Demiguel, el casino fou construït el 1880 per una «Société Française». La seva propietària era Madame Descous, de Luchon. Però un cop tancat, s'hi establí el pensionat de Sant Josep: Manuèl DEMIGUEL (1999), p. 84. L'agost de 1900, Rocafort escrivia: «El gran *casino* de Lès és un dels establiments més ben acondicionat [*sic*] de la provincia y es veu molt visitat pels estiuejants de Bagnères de Luchon.» Ceferí ROCAFORT (1991), *Excursions pel Pirineu i el Pla de Lleida*, Lleida, Pagès, p. 71.
- 92 AML, ASAL, 23-XI-1876.
- 93 «El famoso puente de Rey, una de las mejores puertas que comunican España y Francia, es un miserable puente de largueros medio podridos, que se sostiene por milagro»: Juan AVILÉS (1893) (ed. 1993), p. 70.
- 94 AML, ASAL, 23-XI-1876.
- 95 «Resultando que dicho Sr. Barés dice que no ha tenido contrata alguna con los señores Freyler y Gesse [*sic*] y que por lo tanto nada debe al municipio [...] Y de que él percibiese las mil quinientas pesetas de que se trata, no contesta, yéndose por la tangente». Juan Barés Amieíl havia estat alcalde entre 1877 i 1878: AML, ASAL, 13-VIII-1899.
- 96 AML, ASAL, 27-X-1879.
- 97 «Asímismo acuerdan y quieren los individuos del Ayuntamiento que si en el primer año que quede abierto el espresado círculo por el señor Bordes espermentase la Corporación que la dádiva del cinco por ciento ofrecida sobre los beneficios del círculo no la considerasen suficiente, puedan convertirla en renta fija en los años sucesivos. También acuerdan que la renta del cinco por ciento ofrecido a cuota que fuera debiera invertirse para obras públicas de esta villa.» AML, ASAL, 27-X-1879.
- 98 AML, ASAL, 13-VI-1884.
- 99 El maig de 1884 els alcaldes aranesos foren convocats a Vielha per a una reunió, a principis de juny, amb la comissió «[...] de esta nación y francesa para los estudios y designar el punto de enlace del ferrocarril por uno de los puntos de este valle»: AML, ASAL, 24-V-1884. Ja feia més de deu anys que el ferrocarril havia arribat a Luchon, el 1873, és a dir, que a la xarxa ferroviària francesa s'havia valorat la connexió pirinenca. A la Val d'Aran, havien de passar

força anys perquè el projecte semblés ja definitivament viable —encara que tampoc no ho fou. El Senat havia admès a tràmit la proposició de llei presentada per Emili Riu, diputat per Sort-Viella. Com ell mateix deia en una carta, de 21-XI (o II)-1901, adreçada a Joan Autés, alcalde de Bausen: «Muy Sr. mio y amigo. Con gran satisfacción por mi parte, tengo el gusto de participarle que el proyecto de ley, sobre concesión de un ferrocarril de Lérida a Les, ó sea el ferrocarril Rouviere, que yo presenté al Congreso de los Diputados, ha sido definitivamente aprobado por el Senado y en breve será sancionado por S.M. la Reina. Me satisface mucho poder participarle esta grata noticia, puesto que el ferrocarril de referencia favorecerá en alto grado ese hermoso Valle, para cuya realización haré ahora y siempre, cuanto yo pueda y me sea posible»: *El Valle de Arán. Publicación patriótica y defensora de los intereses morales y materiales de la comarca*, any 1 (1924), núm. 2.

- 100 «[...] mejora, reparación y conservación del camino vecinal conocido como el camino real desde el Puente del Rey hasta el pueblo de Tredós inclusive [...] poniéndolo en estado carrozable», per la qual cosa es farien prestacions veïnals de treball: AML, ASAL, 12-X-1871.
- 101 «Hoy el casino de Lés no es otra cosa que un café restaurant abierto de Julio a Octubre»: Juan AVILÉS (1893) (ed. 1993), p. 68. El 1906, al passeig dels Banhs «[...] hi està emplaçat el que fou Casino, que, destinat al joc, està situat a la vora de la Garona y rodejat per regular parc», ocupat aleshores per una comunitat religiosa dedicada a l'ensenyament, després d'haver estat venut arran de la prohibició del joc pel govern espanyol: Juli SOLER SANTALÓ (1906), p. 329.
- 102 Com es deia en un article de la premsa barcelonina: «Con citar que el correo de Viella á Lérida emplea cuatro días, habrá bastante para hacer comprender hasta qué punto es original y poco española la existencia del Valle de Arán para sonrojo nuestro»: *La Vanguardia*, 21-II-1890. «El mismo año 1906 —según narraba J. Soler Santaló— el viaje de Barcelona al Val d'Aran, tanto a través de tierras catalanas como aragonesas, suponía de 37 a 39 horas, casi la mitad por caminos de herradura. En 1922, J. Soler Coll describía una ruta que de 23 horas de viaje de Barcelona a Vielha, via Narbonne, Toulouse y Marignac, en la cual se utilizaba el tren, el tranvía y el automóvil, que evidentemente no se podían utilizar para acceder al valle desde el sur», cf. M. Àngels SANLLEHY (1993), «Les vies de comunicació a era Val d'Aran (segles XVII-XIX)», *La Fundació* [Fundació Jordi Cases i Llebot, Hostafrancs] (juliol), núm. 10, p. [12]-[14], (octubre), núm. 11, p. [8]-[10]; M. Àngels SANLLEHY (2007b), «Arán y sus vías de comunicación durante los siglos XVII-XIX», *Copos magazine*, núm. 3 (novembre), p. 11-14. I l'any 1922 la situació seguia igual; el mes de juny, l'aleshores senador Emili Riu insistia a Manuel Navarro, encarregat de les obres de la central hidroelèctrica de Cledes, perquè fes gestions en nom seu i de Productora «[...] para que hagan rápidamente un camino o rampa para que todo el mes de julio pueda pasar por el puerto un auto de turismo. Esto es muy necesario, pues, este verano quieren ir al Valle algunos banqueros de Barcelona y de ningún modo conviene llevarlos por Francia.» Marissa PABAN (1999), p. 135.
- 103 Molt més fàcil era l'arribada des del nord: «Tren hasta Montrejeau-Marignac. Tanvía hasta Puente de Rey (frontera). A partir de este punto se encuentran cómodos coches hasta Les»: Manuèl DEMIGUEL (1999), p. 77-78. Reprodueix un fullet de propaganda: «El Balneario. La Suiza Catalana. Valle de Arán (Lérida). Establecimiento termal de Lés. [Fotografia banhs amb neu i persones]. Aguas sulfurosas, baños, duchas, pulverizaciones- manantial. Temperatura 32° centig°- Sulfuración 0 gr. 0171 de monosulfuro de sodio. Hotel Internacional en el mismo establecimiento J. Medan. Concesionario.»
- 104 «En el caso que los dueños de los referidos establecimientos se nieguen a cederlos para el indicado fin, la Junta se reunirá con urgencia y acordará: 1° La formación de presupuesto para atender a las mejoras que se introduzcan o necesite a dicho lazareto. 2° Creación de un cuerpo de empleados para medicina, guarda y practicante. 3° Creación de otro lazareto con las divisiones de sexos, días y distancias, personal facultativo y auxiliar, material para el número de camas que se fijará y los medicamentos y desinfectantes que el médico bajo su firma, considere necesario, principiar las obras sin perjuicio de remitir los presupuestos a la aprobación del Señor Gobernador, pidiéndole además los fondos presupuestados y el envío de médicos y practicantes por carecerse aquí de ellos.» L'epidèmia devia avançar: el 24 d'agost es recomanava emblanquinar les cases i s'habilitava un espai als afores del poble: «Que se tengan preparadas dos camas en la casita de propiedad de Juan Boya que se halla aislada de la población para colocar qualquier inválido, transeunte.» Els medicaments els haurien de portar d'Hòs i els hauria de repartir l'Ajuntament: AML, ASAL, 15-VIII-1884.

- 105 AML, ASAL, 14-I-1895, 7-II-1895, 26-V-1895. *La Vanguardia* (20-II-1895) reproduïa aquest fet amb to dramàtic: «Los telegramas ya dieron cuenta del terrible temporal de nieves que ha habido en toda aquella comarca. Los efectos han sido desastrosos. Todos los pueblos estuvieron incomunicados con el resto de España durante mes y medio, y también entre sí tres ó cuatro días seguidos, habiendo llegado la acumulación de la nieve en las calles hasta la altura de tres metros. Gran número de edificios se han desplomado y se han perdido millares de cabezas de ganado.»
- 106 AML, ASAL, 22-XII-1895
- 107 I acaba: «[...] y para los que infrinjan este acuerdo se les imponga la multa dos [*sic*] 2 pesetas 50 centimos por primera vez y el doble en caso de reincidencia y con la misma pena a los que pasada dicha hora se encuentren por las calles cantando o alborotando»: AML, ASAL, 21-VII-1895 i 1894. Tanmateix la xerinxola era, segons Raymond de Taripé, un atractiu més per als visitants: «Ce qui augmentait encore l'agrément de cette habitation, c'étaient les chants, les danses, les farandoles qui avaient lieu, le soir, sous les croisées de leur appartement, sur une petite place, rendez-vous habituel de la jeunesse de Lés.» Raymond de TARIPE (1879), p. 34.
- 108 El text s'iniciava amb la informació sobre els fets: «Que ha llegado a su noticia que la sociedad del Baño situado en esta población trata de construir un quiosco de madera en el terreno que pertenece a esta población, colindante por la parte de oriente con el que posee dicha sociedad en estención de quinientos cuatro metros cuadrados que pertenecen a la misma, frente a dicho establecimiento, y como quiere que los intereses comunales deben de hacerse respetar, convendrá y hasta se nos hace obligatorio de impedir inmediatamente las obras grandes o pequeñas que intente construir dicha sociedad en el terreno que corresponde al común de vecinos, relevándonos con esta medida, a todas luces interesante la responsabilidad en que podrá incurrir esta corporación municipal [...]»: AML, ASAL, 29-VII-1879.
- 109 Que es feia prou evident, com bé observava Avilés: «En el Alto Arán mucho más castigado por la emigración que el Bajo, se habla de Viella como de una ciudad sin par, con una mezcla de admiración, respeto y entusiasmo, bien al contrario de lo que acontece en Bosost y Lés, cuyos vecinos tienen por anticuada y rancia ó poco menos á la capital del Valle»: Juan AVILÉS (1893) (ed. 1993), p. 70. Fins i tot el topònim *Les* fou substituït en publicacions de propaganda i en postals per *Les-les-Bains*.
- 110 Alguns aranesos, generalment membres de cases fortes, van actuar d'intermediaris entre el capital extern i el producte intern: M. Àngels SANLLEHY (2007a), v. 2, p. 337-376.
- 111 L'alta societat francesa, membres de la reialesa i de la noblesa europea. Per exemple, el 1867, el príncep imperial Lluís Napoleó: Henri PAC (1999), p. 75-79.
- 112 Com remarca Álvarez en parlar dels primers «empresarios del turismo de salud»: «Se trataba, en general, de personas procedentes en su mayor parte del estamento eclesiástico o nobiliario, pero también de profesionales liberales (médicos, abogados) y rentistas a los que la historia recuerda con el nombre de *filántropos*, denominación con la que eran conocidos entonces...»: Luis ALONSO ÁLVAREZ (2011), «El agua como ventaja. Orígenes y expansión del turismo termal en España, 1750-2010», p. 5. <<http://www.aehe.net/xcongreso/pdf/sesiones/turismo/el%20agua%20como%20ventaja-origenes%20y%20expansion%20del%20turismo%20termal.pdf>>